

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HELLENİSTİK DÖNEM PERGAMON KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ*

Hüseyin Üreten**

Özet

Pergamon kentindeki antikçağ kutsal yerlerinin çok sayıda olması ve kentin her yerinde dağılmış durumda bulunması bu bölgede bir çok tanrı ve o tanrıya ait özel kurallar ve törenleri bulunan belli bir dinsel tapınının yani kültün varlığını göstermektedir. Bunun doğal sonucu olarak da Pergamon'da din olgusunun çok yaygın olduğu saptanmıştır. Nitekim evlerde, küçük kutsal yerlerde, pazar yeri binalarında, gymnasionlarda ve kamuya açık başka yerlerde tanrılara ve tanrısal güçlere tapınılmış ve bu kutsal mekanların her birinin kendine özel adak yerleri ve günleri, bayramları, dini tören alayları şekillenmiştir.

Abstract

The fact that there were many sacred areas scattered all around the city reveals that there were many deities and there were a large number of rules for religious practice or rituals, that is there was a particular cult in this part of the ancient world. It has been, thus, determined that religious awareness was prevalent in Pergamon. Deities and heavenly beings were worshipped within houses, at sacred places, at market places, gymnasions and other places open to public and every single one of these places had its own days for sacrifice and form of ritual.

* Bu makale 2003 yılı Haziran ayında A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ) Anabilim Dalı'nda Edebiyat Doktoru ünvanı alarak mezun olduğumuz Prof.Dr.Ömer Çapar danışmanlığındaki "Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri" adlı Doktora tezimizden hazırlanmıştır. Çalışma Tarih, Arkeoloji ve Klasik Filolojinin yöntemlerinden yararlanılarak gerçekleştirilmiş interdisipliner bir araştırmadır.

** Okt.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

Mysia¹ bölgesinde yer alan Pergamon² kent pantheonunun oluşumu ve kendi içindeki hiyerarşisi Pergamonluların içinde bulunduğu koşullardaki ve yerel gelişmelerdeki farklılıklara paralel olarak şekillenmiştir. Tanrı ve tanrıça kültlerinin Pergamon'daki farklılıklara göre biçimlendirilmesi, geliştirilmesi ve belli yönlerinin ön plana çıkarılması kültlerde de diğer kentlerden farklı formların oluşmasına yol açmıştır. Tanrısal güçlere biçilen karakterlere ve etkin oldukları alanlara uygun olarak düzenlenen törenler, verilen kurbanlar ve sunulan adak malzemelerindeki çeşitlilik bu değişkenliğin göstergesidir.

Hellen kimliği taşıyan her toplumda olduğu gibi Pergamon'da da dinin yapısal özelliği resmi ve kollektif tapınmanın ifadesi olan kült aracılığı ile kendini göstermiştir. Bu araştırmanın amacı, Pergamon kentinin Hellenistik dönem din hayatında önemli rol oynayan tanrı ve kültlerinin bütün yönleriyle incelenmesi ve ayrıca döneme ilişkin dinsel hayatın genel özelliklerini ortaya çıkarabilmektir. Bu bağlamda kent pantheonunu oluşturan tanrı ve tanrıçaların her birinin tek tek sistemli olarak sahip oldukları epithetler altında incelenmesi daha uygun olacaktır.

Meter Kültü (Meter Aspodene): Büyük Ana Tanrıça (Μεγάλη Μητηρ) olarak kabul edilen bu kutsal varlık Anadolu'nun en eski devirlerinden itibaren çeşitli adlar altında kaynağı Anadolu'da olmak üzere uluslar üstü bir nitelik kazanmıştır. Tanrıçaya özgü tapınımın Anadolu'daki ilk izlerine Kyzikos'da rastlanmış ancak bu kentle de sınırlı kalmayarak çeşitli kentlerde tapınıldığı arkeolojik ve yazılı belgelerle kanıtlanmıştır.³

Pergamon civarında bulunan Mamurt-Kale'deki tanrıçaya ait kült alanı da Anadolu'nun büyük ana tanrıçasının sınır tanımayan tapınım alanlarından biridir.⁴ Pergamon'un Meter kültüne ilişkin ilk yazılı belge Strabon'da⁵ geçen kayıda göre -ιερον της Μητρος των θεων Ασπορδηνης- tanrıça Aspodene (Μητηρ Ασπορδηνη) olarak adlandırılmakta ve tahtı da Aspodenenon Dağı'nda⁶ gösterilmektedir. Böylece dağların ulu anası (Μητηρ ορεια), tanrıların anası (Μητηρ Θεων) da denilen Kybele'ye ait Aspodenenon Dağı'nın tepesinde bir tapınak olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca tanrıçaya ait diğer kült bölgelerinde olduğu gibi burada da Meter Aspodene (Μητηρ Ασπορδηνη) kültünün varlığı ortaya çıkarılmıştır. Tanrıça toponym bir ad olan

¹ Mysia bölgesi Anadolu'nun kuzeybatısında olup kuzeyde Bithynia ve Propontis, güneyde Lydia, batıda Ege Denizi, doğuda ise Phrygia ile sınırlandırılmıştır ; bkz. Strab.XII.4.4-5, XII.8.1; Sevin, 2001, s.43-55.

² Pergamon, Mysia'da Elaia körfezine yakın bir yerde denize dökülen Kaitos (Kestel) ve Kaikos (Bakırçay) nehirlerinin birleştiği yerin üst tarafındaki tepe üzerinde kurulmuş eski bir uygarlık merkezidir. Bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.5-9.

³ Çapar, 1979a, s.192, d.n.10.

⁴ Conze & Schazmann, 1911.

⁵ Strab.XIII.2.6.

⁶ Aspodenenon Dağı : Pergamon'un güneydoğusunda bulunan bugünkü Yund Dağı. etimolojik açıklama için bkz. Taşkın, 1997, s.101-103.

Aspordene epithetini Pergamon civarındaki (περι Περγαμον) kayalık ve çıplak (τροχὺ καὶ λυπρὸν) Asperdenon Dağı'ndan (Ἀσπορδηνὴν ὄρος) aldığı da anlaşılmaktadır.⁶

Strabon'da geçen Meter Aspordene tapınağının varlığı Schuchhardt'ın 1887 yılında Aspordenon Dağı'nda yaptığı çalışma sonucu ortaya çıkarılan Mamurt-Kale harabeleri ile ispatlanmıştır.⁷ 1909 yılının Eylül ayında kutsal alanda gerçekleştirilen kazılarla Meter Aspordene kültünün varlığı kesin olarak kanıtlanmıştır. Tapınak alanındaki kazılarda gün ışığına çıkarılan bir arşitrav yazıtı tanrıçanın kültünü saptamak ve değerlendirmek amacıyla yapılan araştırmada temel kaynak olarak kullanılmıştır.⁸ Tanrıça bu epithet altında koruyucu tanrı işlevine sahip olarak söz konusu arşitrav üzerindeki yazıtta şu şekilde geçmektedir:

“Φι / λεταιρος Ἀτταλου Μητ / ρι Θεῶν”

“Attalos'un oğlu Philetairos (bu tapınağı) Tanrıların Anası'na (sundu)”.

İ.Ö. III.yüzyıla tarihlendirilen arşitrav üzerindeki adak yazıtından tanrıya ait Mamurt-Kale'deki kutsal yapının daha ilk hükümdar Philetairos tarafından kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tapınak Attaloslar tarafından uygulanan bir dış politika örneği olarak da karşımıza çıkmaktadır. Herhalde tapınağın bağışlanması sadece ana tanrıçaya duyulan bir inancın gereği tanrıya sunulan bir adağın yerine getirilmesi olarak algılanamaz. Belki de Philetairos'un verimli Magnesia Ovası'na hükmetme yolu olan bu dağı sağlam bir biçimde elinde tutma isteği ve bunu komşularına ve düşmanlarına gösterme arzusudur, çünkü Pergamon devleti İ.Ö. III.yüzyılın ilk yarısında yani daha kuruluş yıllarındadır. İlk anıtsal formunu Attaloslar hanedanının kurucusu Philetairos (İ.Ö.283-263) zamanında elde eden Dor düzeninde inşa edilmiş olan Meter tapınağı arkeologlar tarafından mimari bakımdan hemen hemen Pergamon kentinin ayakta kalan en eski kutsal yeri olan Athena Tapınağı'na benzetilmektedir.⁹ Günümüze sadece kalıntıları kalan bu tapınağa ait kutsal alanda yürütülen çalışmalar sonucu başlangıç dönemi karanlıklar içinde kalan öncü bir kült alanının varlığından da söz edilmektedir. Ancak, bu en eski kült alanının daha o zaman bir küçük tapınaktan oluşup oluşmadığı her ne kadar bilinmiyorsa da büyük bir olasılıkla İ.Ö. III. yüzyıldan daha gerilere uzanmaktaydı.

Kutsal alanda yapılan kazılar sırasında gün ışığına çıkarılan diğer iki yazıt da en az yukarıda sözünü ettiğimiz arşitrav yazıtı kadar değerli olup tanrıçanın kültünü saptamak amacıyla kullandığımız önemli bir başka belgedir. Söz

⁶ Çapar, 1979a, s.192, d.n.10. Meter Aspordene epithetiyle o dağın tanrısı anlamında koruyucu tanrı kültüne sahip olarak tapının görülmüştür.

⁷ Bkz. Ohlemutz, 1968, s.174, d.n.2.

⁸ Conze & Schazmann, 1911, s.10 ve 20; krş. Ohlemutz, 1968, s.175.

⁹ Alt.v.Perg.XII; Ohlemutz, 1968, s.19, d.n.6.

konusu yazıtlardan ilki Philetairos'un akrabası tarafından karısı adına yaptırılan bir heykel kaidesi üzerindeki onur yazıtıdır.¹⁰

“ Ατταλος Φιλεταιρου
Αντιοχίδα την γυναικα ”

Bu onur yazıtı, Attalos'un Seleukos komutanı I.Akhaïos'un kızı olan eşi Antiokhis'in bronz bir heykelini yaptırdığını göstermekle birlikte Philetairos'dan sonraki Attalosların da tanrıçaya gereken saygıyı gösterdiğine ve gereken değeri verdiğine tanıklık etmesi açısından çok önemlidir. İkinci yazıt 1907 yılında Hepding ve Schazmann tarafından Schuchhardt'ın Mamurt-Kale harabelerini kontrol ettikleri sırada gün ışığına çıkarılan andezitten yapılmış bir heykel altlığı üzerindeki yazıttır.¹¹

“ Βασιλει Ατταλωι
Σωτηρι Μητρεις η
ιερεια---”

“Kral Attalos
Soteris için rahibe
Metreis...”

Yazıt, Meter tapınağında görev yapan tanrıçanın rahibesi Metreis'in Kral I.Attalos Soteris'a tapınağa yaptığı önemli bağışlar nedeniyle şükran sunusunda bulunduğu söz etmektedir.

Ayrıca tapınak alanında bulunan gündelik hayata dair küçük buluntular, terrakottalar ve çok sayıdaki diğer kült objeleri de bu çalışmada en az yazıtlar kadar tanrıçaya ve kültüne verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulguların pek çoğu Hellenistik döneme ait olup bunun yanında kilden yapılmış hayvan figürlerinden oluşan kaba kült objelerine de rastlanmaktadır. Bunlar işçilik bakımından kırsal sanat çalışmasının ürünleri olarak görülmekle birlikte niteliği ne olursa olsun tanrıçaya ait kült objelerinin bu kadar çok sayıda olması dağ kültürünün ne kadar fazla sevildiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Örneğin Mamurt-Kalesinde bulunan kırık çanak çömlek parçaları arasında ele geçirilen bir kap parçası var ki kültle ilişkin önemli bir bilgi sunması açısından diğerlerine oranla çok daha önemlidir. Kilden yapılmış üzerinde flüt çalgıcısının tasvir edildiği bir kap parçasının üst kısmına ait olan ATTIN kelimesinin yazılı olduğu bu kap

¹⁰ Conze & Schazmann, 1911, s.10 ve 38; krş. Ohlemutz, 1968, s.178.

¹¹ Conze & Schazmann, 1911, s.6-7; Dörpfeld...et al., 1908, s.403, no.32; krş. Ohlemutz, 1968, s.178.

parçası Tanrıların Anası Kybele'nin her şeyi olan Attis'in de kulte dahil edildiğini göstermesi açısından önemlidir.¹²

Sonuç olarak yazılı kaynaklarda elde ettiğimiz Meter kültüne ilişkin bilgiler arkeolojik kaynaklarla da doğrulanmaktadır. Ancak, prehistorik dönemlerden itibaren kültürünün varlığı tespit edilen ana tanrıçanın tapınım ritleri ile ilgili olarak ne yazık ki hiçbir bilgi yoktur. Ancak, özünde ve tapınımında doğanın engel tanımayan taşkın güçlerini sembolize eden Dionystik karaktere sahip olan tanrıçanın burada da Aspordene epithetiyle 'Kent Koruyucu' kimliğiyle tıpkı Phrygia'da olduğu gibi tapınıldığı düşünülmektedir.*

Zeus Kültü: Pergamon kenti tanrı ve kültleri ile ilgili bu çalışmada konu ile ilgili zengin çeşitliliğe ve içeriğe sahip olan yazıtlar başta olmak üzere sikkeler, antik kaynaklar ve arkeolojik kaynaklar da incelenmiştir. Araştırma konumuzun sınırlı zaman dilimi içerisinde (İ.Ö. 283-133) Pergamon kentinde tanrı Zeus'a dört epithet-Zeus Soter (Ζεὺς Σωτήρ), Zeus Sabazios (Ζεὺς Σαβαζιος), Zeus Keraunios (Ζεὺς Κεραυνιος), Zeus Tropaios (Ζεὺς Τροπαιος) - altında tapınıldığı ortaya çıkarılmıştır. Kısacası Tanrı Zeus'un Pergamon kentinin baş tanrısı olarak sahip olduğu tanrısal işlevinin belirleyicisi şüphesiz Pergamon halkının duyduğu gereksinimler olmuştur diyebiliriz.

Zeus Soter/Soterios (Ζεὺς Σωτήρ): Soter veya Soterios¹³ tanrının en çok kullanılan epithetlerinden biri olup kötülüklerden kurtarıcı ve koruyucu kimliğinden dolayı kullanılmış bir sıfattır. Tanrının Yunanistan dışında birçok yerde özellikle de etnik mozaik kimliğe sahip olan Batı Anadolu'nun hemen hemen her yerinde görülen Soter kültü Mysia'da Pergamon kentinde de tapınım görmüştür.¹⁴ Attaloslar ile Galatlar¹⁵ arasındaki savaşlarda -Kaikos Savaşı-¹⁶ Savaş Tanrıçası Athena'nın zafer getireceğine, Zeus'un yıldırımlarıyla yardım edeceğine ve bütün tanrıların Pergamon'u koruyacağına inanılmıştır. Bu inançla girilen savaş zaferle sonuçlanmış ve Attalos 'soter' (σωτήρ) ünvanı ile birlikte 'basileus' (βασιλευς) ünvanını da almıştır. Bundan sonra da Zeus'a Pergamon'u kötülüklerden (Galatlardan) kurtardığı ve koruyucu tanrı olduğu

¹² Conze & Schazmann, 1911, Tafel XIII.no.4; krş. Ohlemutz, 1968, s.112; Ayrıca Attis için bkz. Taşkın, 1997, s.89-90; Çapar, 1979b, s.182, dn. 64-72

* Tanrıça ile ilgili arkeolojik yapıtların büyük bir kısmı onu başında surlu bir taç olan polos ile tanıtmaktadır. Bilindiği gibi Ana Tanrıça Meter'in belirleyici özelliklerinden biri olan polos, onun kent koruyucu gücünün simgesi olarak Hellenistik dönemde yaratılmış bir bulustur, bkz. Çapar, 1979a, s.197 vd.

¹³ Farnell, 1896, s.60-61; Cook, 1925a, s.259; Cook, 1925b, s.955 vd.; Şahin, 2001, s.172.

¹⁴ Ins.v.Perg.246; Robert, 1984, s.475 vd.; Cook, 1925b, s.955 vd.; Şahin, 2001, s.172, d.n.2208, s.173, d.n.2223.

¹⁵ Galatlar özellikle 'Galatlar ve Pergamon Krallığı İlişkileri' için bkz. Kaya, 2000, s.15-52.

¹⁶ Strab.XII.8.3, XIII.1.70; Polyb.XVIII.41.6; Liv.XXXVIII.16; Plin. XXXIV.38; OGIS 269, 275-276, 280; Hansen, 1972, s.28.

için Soter epithetiyle tapınarak Pergamon'da Athena Nikephoros ile birlikte kentin en büyük tanrıları olarak Zeus Soter's'a adanmış bir sunak yapılmıştır.¹⁷

Pergamon kentine ait epigrafik kaynakların da tanıklığından anlaşılabacağı üzere Zeus Soter's kültü kent yaşamında önemli bir yer tutmaktadır.¹⁸ Kurtarıcı kimliğiyle öne çıkan tanrının bu epithetiyle ilgili kültüne ilişkin kutlanan bayrama 'Diisoteria' adı veriliyordu.¹⁹ Atina'da da kutlanan bu bayramda üçüncü libasyon Zeus Soter's'a sunuluyordu. Tanrının Soter's kültüne ilişkin yapılan bayramlara 'Soteria' (Σωτηρία) 'Kurtuluş Şenlikleri' adı veriliyordu.²⁰ Söz konusu bu bayram Pergamon'da Aristonikos Ayaklanması olana kadar düzenli olarak kutlanmış, ancak Aristonikos Ayaklanması süresince yapılmamıştır. İ.Ö. 130 yıllarında ayaklanmayı bastırarak Aristonikos'u yenen Consul M.Perperna tarafından Soteria bayramı yeniden canlandırılmıştır.

Zeus Sabazios (Ζεὺς Σαβαζιος): Zeus Sabazios kültünün de kendisine zemin bulduğu bölgelerden biri Pergamon'dur.²¹ Zeus'un çok sayıdaki sıfatlarından biri olan Sabazios'un anavatanı Thrakia olup her dönemde Thrakia halkları tarafından tapım görmüştür.²² Sabazios kültünün gelişmesindeki en önemli faktör synkretizm'dir. Tanrı sık sık diğer tanrılarla birleştirilir ve ikonografisi diğerlerine benzerlik gösterir. Asia Minor'da, Kappadokia, Phrygia, Bithynia, Mysia, Ionia, Lydia ve Bosphorus Krallığından Tanais'e kadar uzanan bölgede kültün varlığı kanıtlanmıştır.²³ Pergamon'da bulunmuş olan yazıtlarda Sabazios, Zeus ile özdeşleştirilir. Örneğin Sardeis'den II.Eumenes zamanına ait bir yazıtta²⁴ ve III.Attalos'un İ.Ö. 135 yılında Pergamon Boule ve Demos'una yazdığı bir mektupta²⁵ tanrının adı Zeus Sabazios olarak geçer. Pergamon'da Zeus Sabazios kültünün göstergesi olan ve III.Attalos tarafından yazılan bu mektup ile Pergamon'daki Zeus Sabazios kültünün Pergamon kralı III.Attalos'un annesi ve II.Eumenes'in karısı Kraliçe Stratonike tarafından kendi vatanı olan Kappadokia'dan getirilerek Athena Nikephoros tapınağında kurulduğu kanıtlanmıştır. Ancak, burada Athena Nikephoros ile Zeus Sabazios arasında olası bir synkretizmden söz etmek yanlış olur; çünkü Zeus Sabazios bu tapınakta tanrıça tarafından yabancı bir tanrı

¹⁷ Pergamon sanatının bu en ünlü baş yapıtı –ne ne inşaat sahibi ne tarihi ne de yapının hangi nedenle yapıldığı ya da amacının ne olduğu- konusunda tartışılmayan hiçbir şey yoktur. Bkz. Smith, 2002, s.161 vd.; Radt, 2002, s.167 ve 307-312; Sunağın en büyük ve en detaylı parçası olan Gigantomakhia Frizi (Tanrılar ile Gigantlar'ın Savaşı) Yunan kültürünün barbarlarla özellikle de haraç isteyen ve soygun yapan Galatlara karşı Pergamon kralları tarafından korunmasını sembolize etmektedir : bkz. Smith, 2002, s.163 vd.; Alt.v.Perg.III.2.

¹⁸ Ins.v.Perg.246.

¹⁹ Parke, 1977, s.29 vd.; Şahin, 2001, s.174, d.n.2242.

²⁰ Şenlik için bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.52-53.

²¹ Ins.v.Perg.248.

²² Picard, 1961, s.131-132; Sabazios ismi Illyria bölgesindeki bir içki adı olan Sabatium (bira ?)'dan gelmektedir, bkz. Daremberg & Saglio, 1963, s.929.

²³ Lane, 1985, s.13-18, no.30-42; Şahin, 2001, s.159, d.n.2048-2050.

²⁴ Johnson, 1968, s.542-550.

²⁵ Ins.v.Perg.248 = Welles, 1934, 67 = OGIS 331; Lane, 1985, s.12, no.27.

olarak misafir edilmekte ve kendisine ait özel bir rahibi ve kültü bulunmaktadır. 1880 Aralık ve 1883 Mayıs ayları içinde Athena Tapınağı'nın kuzey portisinde bulunarak gün ışığına çıkarılan ve iki parçadan oluşan bu mermer stele aynı zamanda Zeus Sabazios'un rahibi Athenaeos* hakkında da önemli bir bilgi vererek rahiplik görevinin babadan oğula geçen ve yaşam boyu süren geleneksel bir görev olduğundan da söz etmektedir.

Pergamon'da kültü bulunan Zeus'un Sabazios kültüne ilişkin bir diğer epigrafik kaynak da 1906 yılında gerçekleştirilen auditorium'daki kazılarda gün ışığına çıkarılan küçük bir mermer profil kaidesi şeklindeki adak yazıtıdır.²⁶ Şimdi Bergama Kazı Evi'nde korunmakta olan bu adak yazıtında tanrı şu şekilde geçmektedir:

“Σαβαζιω

[Φιλωτερα Αμυνιου

κατ' επιταγην”

“Amynios oğlu Philotera

(bu adağı) aldığı tanrısal emir uyarınca

Zeus Sabazios'a (sundu).”

Son olarak yine III.Attalos'un Kyzikos Boule ve Demos'una yazdığı mektup²⁷ da Sabazios kültürünün Pergamon'daki varlığını kanıtlayan bir diğer önemli kaynaktır. Kral, bu mektubu Zeus Sabazios'un geleneksel rahipliğine layık gördüğü Athenaios'un anne tarafından Kyzikoslu olması nedeniyle Kyzikos Boule ve Demos'una yazmıştır.

Zeus Keraunios (Ζεύς Κεραυνίος): Etnik mozaik kimliğe sahip olan Pergamon'da Zeus da bu mozaik içinde kendine düşen baş tanrı işlevini gereğince üstlenmiştir. Gerçekten insanoğlunun tanrılara kendi çıkar ve istemlerine uygun kimlik ve işlevler verişinin en güzel örneklerini Zeus'da vurgulu bir şekilde görebiliriz. Bu bağlamda Zeus, sahip olduğu bölgesel kimlik ve işlev değişkenliğini Pergamon kentinde Keraunios (Κεραυνίος) epithetiyle bir kez daha göstermektedir.

Her ne kadar elimizdeki yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular Zeus Keraunios kültüne ilişkin fazla aydınlatıcı bilgi vermemiş olsa da 1879 yılında

* Sosandros oğlu Athenaeos anne tarafından Kyzikoslu olup Zeus Sabazios'un geleneksel rahipliğini yaparken aynı zamanda Dionysos Kathegemon'un da rahipliğine layık bulunmuştur, bkz. Ins.v.Perg.248 = Welles, 1934, 65-67 = OGIS 331.

²⁶ Dörpfeld...et al., 1908, s.402, no.29; Ohlmutz, 1968, s.269-272; CCIS II, s.12, no.26.

²⁷ Ins.v.Perg.248 = Welles, 1934, 66 = OGIS 331.III.

* Keraunios (Κεραυνίος) ismi etimolojik olarak Yunanca 'yıldırım' anlamına gelmektedir. Yazıtlarda Keraunos veya Keraunios olarak geçen Zeus bu epithet altında 'Yıldırımın Efendisi Zeus' olarak yorumlanmaktadır.

kutsal alandan çıkarılan kırık bir mermer kaide üzerindeki yazıt söz konusu kültün Hellenistik dönemde Pergamon kentinde var olduğunu gösteren tek ve en önemli yazıttır.²⁸

“Δι Κερα[υ]νιω---”

“Zeus Keraunios’a –”

ifadesinin yer aldığı kaidenin ön cephesi şerit şeklinde meşe yapraklarından yapılmış bir çelenk ile sarılmış ve ortası oyulmuştur. Burada tanrının en önemli simgelerinden biri olan ve Keraunios epithetiyle özdeşleştirilen bronzdan yapılmış bir yıldırım yer almaktadır.

Zeus Tropaïos (Ζεύς Τροπαίος): Zeus’un Hellenistik dönem Pergamon kentinde aldığı dördüncü ve son epitheti Tropaïos’dur.* Döneme ilişkin Pergamon yazıtlarında kültünü tespit edebildiğimiz Zeus Tropaïos (Ζεύς Τροπαίος) Pergamon kent yaşamında kentin koruyucu tanrısı kimliğiyle önemli bir yere sahip olmuştur.²⁹

Pergamon kentinde bulunmuş olan bu dört yazıt bizlere Tropaïos kültü ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır: Birinci yazıt 1879 yılının Şubat ayında agoranın güneyindeki Bizans duvarı altında bulunmuş kırık bir kapı parçasıdır. Okunabildiği kadarıyla bir adak yazıtı olduğu anlaşılan söz konusu yazıt üzerinde tanrı şu şekilde geçmektedir³⁰:

“*Artemon’un oğlu Apollodoros, Numinios’un oğlu Dionysios, Heraklidos’un oğlu Aristobulos adlı nomophylaks’lar karar gereği thyroma, parastas ve paratura’ları restore ettirerek Zeus Tropaïos’a ve halka ortak olarak adadılar.*”

İkinci yazıt ise çok aşınmış küçük ve kırık bir mermer parçası şeklinde olup 1885 yılının Mayıs ayında agoranın altındaki tiyatro terasının güneyinde bulunmuştur.³¹ Yazıtta bir önceki adak yazıtında sözü edilen kapıları restore ettirerek Zeus Tropaïos’a adakta bulunan nomophylaks’ların adları yer almaktadır.

Üçüncü yazıt orijinali Bergama Müzesi’nde bulunan ve Zeus Tropaïos adına yapılan bir adak yazıtıdır. Agoranın güneyindeki Bizans duvarı altında bulunan söz konusu yazıtta tanrı şu şekilde geçmektedir³²:

“*Zeuxsis’in oğlu Asklepiodoros, thyroma, parastas ve paraturaları yasalara uygun olarak bekleyerek (bunları) Zeus Tropaïos’a ve halka (adadı).*”

²⁸ Ins.v.Perg.232.

* Tropaïos etimolojik olarak Yunanca ‘kötülükleri kovan’ anlamına gelmektedir.

²⁹ Ins.v.Perg.237-239 ve 247.

³⁰ Ins.v.Perg.237.

³¹ Ins.v.Perg.238.

³² Ins.v.Perg.239.

Zeus Tropaios kültünün Pergamon'da kendine uygun bir zemin bulduğuna tanıklık eden en önemli ve en son epigrafik kaynak ise 1879 yılında Bizans duvarı yıkıntıları altından gün ışığına çıkarılan Pergamon festivaline ait kırık bir takvim parçası niteliğindeki yazıttır.³³ Krallığın son dönemine tarihlendirilen bu yazıt iki sütun halindedir: Birinci sütunda Kral Attalos'un yaptığı bir savaştan ikinci sütunda ise Zeus Tropaios kültüne ilişkin önemli bilgilerden söz edilmektedir. Söz konusu yazıtın anlattığına göre Zeus Tropaios Pergamon krallığının bir savaşı sırasında savaş alanında kendini düşman askerlerine göstererek (epiphani) onların savaşı bırakıp kaçmasına ve Pergamon askerlerinin de galip gelmesine neden olmuştur. Aynı zamanda yazıtta kentin koruyucu büyük tanrısının epiphanisinden dolayı kutlanan bir bayramdan da söz edilmektedir. Ancak, bayramın kutlanmasına neden olan savaş ile söz konusu bayramın ne zaman kutlandığına ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴ Oysa bizim için önemli olan bu kült takviminin sunduğu bilgiler ışığında tanrının epiphanisinden dolayı Pergamon kentine özgü olan Tropaios bayramının kutlanıyor olmasıdır. Maalesef Zeus Tropaios adına kutlanan Pergamon'a özgü Tropaios bayramının nasıl kutlandığı hakkında söz konusu yazıt yine sessiz kalmaktadır.

Sonuç olarak kente ait epigrafik veriler ve kazı buluntularının bütünlüğü içinde yaptığımız değerlendirmeler sonucu belli bir zaman sınırlamasına giderek yaptığımız bu çalışmada Zeus'a dört epithet altında tapınıldığı tespit edilmiştir. Ancak, tanrının sahip olduğu bu epithetlere ilişkin nümizmatik kaynaklarda yaptığımız çalışmada ise ne yazık ki yazıtlar kadar zengin bir sikke örneğine rastlanamamıştır.

Hera Kültü: Zeus'un tanrısal eşi Hera, Hellenistik dönem Pergamon sikkelerinde önemli bir yer tutmamakla birlikte epigrafik kaynaklarda da yalnızca iki yazıtta geçmektedir. Bu nedenle tanrıçanın ele alınan dönem içinde Pergamon kentinde sergilemiş olduğu karakteri belirlemek oldukça güçtür.³⁵ Pergamon'da 1900 yılından 1911 yılına kadar toplam 12 sonbahar kampanyasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Ana Tanrıça Hera'nın kendisine ait bir tapınağa, ancak II.Attalos yönetimi sırasında (İ.Ö.159-139) sahip olduğu belirlenmiştir.³⁶ Bu bilginin doğruluğunu tapınak arşitravına ait adak yazıtından geriye kalan kırık bir yazıt parçasından çıkarmaktayız. Söz konusu adak yazıtında³⁷:

“Βασι] λευς Ατταλ [ος βασιλεως Αττ] αλου Ηραι β [ασιλειαί].”

“Kral Attalos'un oğlu Kral Attalos Kraliçe Hera'ya (adadı).”

adak sahibi olarak II.Attalos'un adı geçmektedir.

³³ Ins.v.Perg.247.

³⁴ Bkz. Şahin, 2001, s.187, d.n. 2410.

³⁵ Dörpfeld,...et al., 1912, s.283, no.6 ve s.294, no.20; Ohlmutz, 1968, s.251-257.

³⁶ Hera Tapınağı için bkz. Dörpfeld,...et al, 1912, s.256 vd.; Alt.v.Perg.VI.

³⁷ Dörpfeld,...et al., 1912, s.283, no.6; Ohlmutz, 1968, s.252.

Tapınak alanında gerçekleştirilen kazılarda tapınağın iç tefrişinden geriye kalmış çok parça vardır. Örneğin tapınağın arka duvarının önünde orta çıkıntısı olan bir kült kaidesi bugün bile durmaktadır. Bu orta çıkıntısı, tapınağın esas kült yontusunun oturan bir heykel yani Ana Tanrıça Hera'nın oturur durumda resmedildiğini anlatmaktadır. Onun yanında aynı kaide üzerinde solda giyimi ve duruşuyla Zeus'a benzeyen bir erkeğin (II.Attalos ?) mermerden yapılmış doğal boyutlardan büyük bir heykeli durmaktaydı. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bu heykelin saçının kısa oluşu ve ensede görülen saç dibinden anlaşıldığı kadarıyla Hera'nın kült eşlikçisi Zeus'a değil de tapınağı inşa ettirerek tanrıçaya bağışta bulunan Kral II. Attalos'a ait olduğu belirtilmektedir.³⁸

Sonuç olarak Gymnasion'un üzerinde belirgin şekilde yukarıya doğru uzanan mermer parıltılar içindeki Hera Tapınağı'nın geç bir tarihte yapılmış olması nedeniyle Kraliçe Hera'ya karşı özel bir inanç gösterisinden çok II.Attalos'un kendini kanıtlamasına hizmet etmiş olduğu düşünülmektedir.

Athena Kültü: Hellen öncesi dönemde de tapınılan tanrıça Olympos tanrıları arasında yerini alınca Hellenler tarafından çok sevilen bir tanrıça olmuş ve bir çok yerde olduğu gibi Pergamon kentinde de kendisine tapınılmıştır. Pergamon kentinin koruyucu ve baş tanrıçası Athena'ya Hellenistik dönemde beş isim altında tapınılmıştır: Athena Polias (Αθηνα Πολιας), Athena Nikephoros

(Αθηνα Νικηφορος), Athena Areia (Αθηνα Αρεια), Athena Tritogeneia (Αθηνα Τριτογενεια) ve Athena Pallas (Αθηνα Παλλας).

Athena Polias (Αθηνα Πολιας): Pergamon'un Athena kültü Argos soyundan Herakles'in sevgilisi ve mitolojik kent kurucusu Telephos'un annesi Argos kralının kızı Auge tarafından vakfedilmiştir. Athena kültünün göstergesi olan yazıt III.Attalos'un ölümünden sonra Pergamon Demos'unca alınan bir karar niteliğindedir.³⁹ Yazıt aynı zamanda Auge'nin vatani sayılan Tegea'nın yurttaşlarına kamu hakları bağışlanmasını da konu almaktadır: Yazıtta iki kent arasındaki akrabalık ilişkilerine değinilmekte ve alınan karar metninin Auge'nin kurduğu Athena tapınağına yazılmasını da emreden bir madde bulunmaktadır. Pergamon bölgesinde gerçekleştirilen yakın zamanlardaki araştırmalar Athena kültünün varlığını gösteren kutsal Athena Tapınağı'nı Makedonia Kralı Büyük İskender'in Pers asıllı eşi Barsine'nin siyasal haklarını gözetten bir davranışla İ.Ö. IV. yüzyılın yirmili yıllarında (İ.Ö. 330-325) yaptırmış olabileceğini göstermektedir.⁴⁰ Pergamon kentinin kollayıcı ve zafer müjdeleyici aynı

³⁸ Dörpfled...et al., 1912, s.261 vd.; Ohlmutz, 1968, s.252-253; Eğer bu görüş doğru ise kaidenin öteki tarafında da Attalos'un eşi Kraliçe Stratonike'nin bir heykelinin tamamlayıcı olarak bulunması gerekirdi. Ancak bu görüşü destekleyecek hiçbir maddi kültür kalıntısı bulunamamıştır.

³⁹ Ins.v.Perg.156.11.23-23; Alt.v.Perg.1.2.170; Auge efsanesi için bkz. Grimal, 1997, s.113.

⁴⁰ Radt, 2002, s.23 ve 157; Brunt, 1975, s.22-34.

zamanda da sanat ve bilim koruyucu tanrıçası Athena için yaptırılan bu tapınak, I. Attalos tarafından mimari yönden düzenlenmiş ve çok sayıda adak armağanları ile donatılmıştır. II. Eumenes yönetimi altında da kült alanında tamamen yeni bir yapı gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz bilgiler ışığında Pergamon'da varlığı ve etkisi güçlü olan Athena kültü hemen hemen tamamen Atina'dakine göre düzenlenmiş gibidir. Bilindiği gibi Pergamon'un Hellenistik dönem kralları, Pergamon'u ikinci bir Atina yapmak ve Hellen dünyasının yeni din ve kültür merkezi haline getirmek istemişlerdir. Yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan Athena Tapınağı'nın sanatsal düzenlemesi de bu görüşü kuvvetli bir biçimde doğrulamaktadır.⁴¹ Ayrıca Atina'da olduğu gibi Pergamon'da da bu tapınağın Athena Polias (Αθηνα Πολιτας) a yapıldığını ve Athena'nın bu adla Pergamon kentinin koruyucu baş tanrıçası olduğunu söyleyebiliriz.⁴² Tabii ki bu kent tanrıçası için tıpkı Atina'da olduğu gibi Pergamon kentinde de Panathenaia (Παναθηναια) şenliği yapılmaktaydı. 1883 yılının Aralık ayında Pergamon'da bulunan ve şimdi Berlin Müzesi'nde sergilenen yazıt Panathenaia şenliği hakkında bilgi vermekle birlikte aynı zamanda I. Eumenes ile başkent Pergamon arasındaki ilişkileri göstermesi açısından da çok önemlidir.⁴³ Palamandros, Skymnos, Metrodoros, Theotimos ve Philiskos adlı komutanların görevlerini en iyi şekilde tamamladıkları için Athena adına düzenlenen Panathenaia şenliğinde taç giydirilerek onurlandırılmaları gerektiğini ifade eden yazıt iki ana bölümden oluşmaktadır: I. Eumenes yönetimin son yıllarına tarihlendirilen yazıtın ilk bölümünde Eumenes'in Pergamon halkına yazdığı bir mektup, ikinci bölümde ise Pergamon Boule'sinin bu mektuba verdiği cevap yer almaktadır. Oldukça uzun olan yazıt I. Eumenes'in kral ünvanı taşımadığı halde bir kralın tüm yetkileriyle donatılmış olduğunu göstermesi açısından da çok önemlidir. Tavsiye mektubundan çok bir emirname niteliğindeki I. Eumenes'in bu mektubundan başkentteki üst düzey yöneticilerin seçimle değil atama ile görevlendirildiğini öğrenmekteyiz.

Athena Polias kültürünün varlığını tespit ettiğimiz Pergamon yazıtlarının sunduğu bir diğer önemli bilgi de Athena Polias rahibelerinin kendilerine düşen tüm görevleri layıkıyla yerine getirmiş olduklarıdır.⁴⁴ Söz konusu yazıtlar sayesinde kültün Pergamon kentinde kurumsallaşmış olduğunu yani tanrıçanın bir tapınağı, adına kutlanan bir bayramı ve görevli rahibeleri olduğunu söyleyebiliriz.

⁴¹ Hansen, 1972, s.219-275 ve s.395-427; Allen, 1983, s.145 vd.; Radt, 2002, s.157 vd.; Rheidt, 1996, s.169 vd.

⁴² Ins.v.Perg.15, 223 ve 226.

⁴³ Ins.v.Perg.18: Mektubun transkripsiyonu için bkz. Malay, 1992, s.21-22; Panathenaia şenliği için bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.80-82.

⁴⁴ Ins.v.Perg.223 ve 226; Tanrıçanın rahibelerinin adları için ayrıca bkz. Ins.v.Perg.129-130 ve 250.

Athena Nikephoros (Ἀθηνᾶ Νικηφόρος) : I.Attalos'un İ.Ö. III.yüzyılın son çeyreğinde Galatlara karşı kazandığı büyük zaferlerden sonra Athena bundan böyle tipik bir Pergamon lakabına yani zafer getiren 'Nikephoros' (Νικηφόρος) adına sahip olmuştur. I.Eumenes'in ölümünden sonra yerine geçen yeğeni I.Attalos, o zamana kadar ki Pergamon yöneticilerinin tersine Galatlara vergi vermeyi reddetmiştir.⁴⁵ Bu durum karşısında Tolistobogi kabilesine mensup Galatlardan oluşan bir Galat ordusuyla Pergamon'un doğusundaki Kaikos Irmağı'nın kaynağında yapılan savaşı I.Attalos kazanmıştır.⁴⁶ I.Attalos'un Galatlar üzerindeki bu zaferi Pergamon akropolündeki Athena Tapınağı'nda bulunan büyük heykel kaideleri üzerindeki yazıtlarda bildirilmektedir.⁴⁷ Tapınak çevresinde bulunan diğer yazıtlarda ise Galatlara karşı düzenlenen sefer hakkında daha detaylı bilgiler bulunmaktadır.⁴⁸

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Pergamon'u ikinci bir Atina yapmak isteyen Attalos'un Galatlara karşı kazandığı zaferden sonra Attalos hanedanlığının ve Pergamon'un Athena Polias'ı olarak tanınan tanrıça başarıyla sonuçlanan zaferler nedeniyle 'Zafer Getiren Tanrıça' anlamına gelen 'Athena Nikephoros' epithetiyle adlandırılarak yerel bir özellik kazanır. Ayrıca I.Attalos kazandığı zaferleri yaptırdığı görkemli propaganda anıtlarıyla kutluyordu. Galatlara karşı kazandığı büyük zaferin onuruna Athena Nikephoros adına İ.Ö. 220 yıllarında Nikephorion adında yeni bir tapınak yaptırdı.⁴⁹ Bu tapınak kent dışında bulunması nedeniyle Pergamon krallığının yaptığı savaşlar sırasında iki kez tahrip edilmiştir.⁵⁰ Hellenistik dönemde iki kez tamamen tahrip edilen ve tekrar kurulan Nikephorion'un lokasyonu konusunda ne yazık ki kesin bir görüş mevcut değildir.⁵¹ Ancak, arkeolojik malzemelerin tersine yazıtlar ve yazılı kaynaklar Nikephorion'dan söz etmektedir.⁵²

Pergamon'da kültü olan Athena Nikephoros'un önemini vurgulayan yazıtlardan iki tanesi tanrıçanın kent pantheonundaki varlığına işaret etmekle birlikte Hellenistik dönem Pergamon krallığının siyasi hayatından bir kesit sunması açısından da önemli bilgiler sunmaktadır.⁵³ Pergamon tahtına geçen Kral II.Eumenes sadece babasından miras aldığı sınırlı büyüklükteki bir krallığı Hellenistik dünyanın en geniş ülkelerinden biri haline getiren kral olarak tarihte

⁴⁵ Polyb.XVIII.4.17; Strab. XIII.4.2; Liv. XXXVIII.16-17, 21.3; Paus. I.8.1; 25.2; X.15.13.

⁴⁶ Strab.XII.8.3, XIII.1.70.

⁴⁷ OGIS 269, 271.

⁴⁸ Ins.v.Perg.21-29 = OGIS 273-280; bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.85-88.

⁴⁹ Polyb.XVI.1.6, XVIII.2.2, 6.4; krş. Magie, 2001, s.100, d.n.26.

⁵⁰ İlk yıkımı İ.Ö. 201 yılında Makedonia kralı V.Philippos'un Anadolu Seferi sırasında; bkz. Polyb.XVI.1.6, XVIII.2.2, 6.4; Hansen, 1972, s.407, d.n.115; Malay, 1992, s.30; Radt, 2002, s.241; ikinci yıkımı da İ.Ö.155 yılında Bithynia kralı II.Prusias'ın elinden olmuştur; bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.88-92.

⁵¹ Boehringer, 1959, s.121 vd.; Ohlemutz, 1968, s.35 vd.

⁵² Alt.v.Perg.VIII.1 = Ins.v.Perg.60,62,64,160,167.

⁵³ Ins.v.Perg.60-61.

isim yapmakla kalmaz aynı zamanda İ.Ö. 182 yılında Nikephoria şenliğini tesis eden kral olarak da saygı görür.⁵⁴ II.Eumenes, savaşlardaki başarısını sağlamlaştırmak krallığının varlığını devam ettirmek ve devlet kurumuna olan güveni sağlamlaştırmak amacıyla tesis ettiği Nikephoria şenliğini tanıtmak amacıyla çeşitli toplumlara theoros'lar göndererek insanları şenliğe davet etmiştir. Aynı zamanda Nikephoria şenliğinin Delphoi ve Olympia'daki şenliklere de eş tutulmasını istemiştir.⁵⁵

Pergamon'daki Nikephoria şenliği hakkındaki bilgilerimizin bir çoğu Pergamon halkının tanrıçanın rahibesi olan Metris onuruna sunduğu onur yazıtına dayanmaktadır.⁵⁶ Yazıt rahibe Metris hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte Nikephoria şenliğinin de dokuzuncusunun kutlandığını bildirmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda Gymnasiarkhos Diodoros adına yapılan onur yazıtlarından biri de Nikephoria şenliği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.⁵⁷

Sonuç olarak Athena Nikephoros kültü hakkında epigrafik malzeme bizlere arkeolojik çalışmalardan çok daha fazla bilgi sunmaktadır diyebiliriz.

Athena Areia (Αθηνᾶ Ἀρειᾶ): Öncelikle neşredilmiş yazıtlar ışığında Pergamon kentinde kültünü tespit edebildiğimiz tanrıçanın Areia (Ἀρειᾶ) epithetiyle de tapınım gördüğü ortaya çıkarılmıştır. Areia sıfatından dolayı tanrı Ares ile bağlantılı olan tanrıçanın adı ele aldığımız belirli zaman dilimi içerisinde sadece bir yazıtta geçmektedir.⁵⁸ İ.Ö. 252 yılından hemen sonrasına tarihlenen bu yazıt I.Eumenes döneminde Pergamon egemenliğine girmiş olan Philetaireia ve Attaleia adlı askeri kolonilerdeki ücretli askerlerin başlattıkları isyanı bastırmak üzere kral ile askerler arasındaki görüşmelerin yer alması nedeniyle Ücretli Askerler Yazıtı olarak da bilinmektedir.⁵⁹ Athena Areia kültüne ait elimizde mevcut olan bu tek yazıtta tanrı açık bir şekilde adına yemin edilen tanrıların arasında geçmektedir.

Athena, Areia sıfatıyla bir savaş tanrıçası olması nedeniyle Ares ile bağlantılı olarak düşünülmektedir. Athena'nın savaş tanrıçası olması bilinen en önemli özelliklerinden biridir. Ancak savaştan Ares ve Eris kadar zevk almamaktadır çünkü Athena savaş çıkartıcı ve savaşın kışkırtıcısı olarak değil daha çok düşmanlardan koruyan ve kahramanları savunan bir tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani Athena aklın yönettiği savaşı simgelediği halde Ares çılgın savaşı, körü körüne çarpışmayı, amaçsız kıyımı simgeler. Athena

⁵⁴ Nilsson, 1906, s.93; Radt, 2002, s.241; Hansen, 1972, s.119.

⁵⁵ Syll.3.629-630; bkz. Hansen, 1972, s.407.

⁵⁶ Ins.v.Perg.167.

⁵⁷ Dörpfeld,...et al.,1904, s.152, II, 50-51 ; Diodoros için bkz. Üreten, Doktora Tezi, s. 91,181.

⁵⁸ Ins.v.Perg.13 = OGIS 266.

⁵⁹ Bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.94-96.

hep savaşan kahramanların yanında olmuştur ve onlara yardım etmiştir. Tanrıçanın bu özelliği en iyi Iliada'da tanımlanmaktadır.⁶⁰

Athena Tritogeneia (Αθηνά Τριτογενεία): Tanrıça Athena'nın Tritogeneia (Τριτογενεία) formundaki epithetine Pergamon'da yapılan kazılar sonucunda 1879 yılının Eylül ayında gün ışığına çıkarılan küçük bir yazıt üzerinde rastlanmıştır.⁶¹ Athena Tapınağı'nın malzemeleriyle yapılan Bizans Klisesi'nin yıkıntıları içinde bulunan yazıtta tanrı şu şekilde geçmektedir:

“[-] ος [τ] ον δε ανε[θηκεν]//

Αρτεμῶνος παις/ σοι

Τριτογενεία θεά”

“Bunu Artemon'un oğlu (Deippos)

senin için dikti

Ey Triton'dan doğan Tanrıça.”

Athena'nın sıfatlarından biri olan Tritogeneia kelimesinin kullanımı Homeros zamanına kadar gitmektedir.⁶² Tritogeneia kültü de Thessalia'da, Boiotia'da ve Libya'da geçmektedir; çünkü her üç bölgede de Triton adında bir gölden söz edilmektedir.⁶³ Ancak, Pergamon kentindeki Athena Tritogeneia kültüne ilişkin epigrafik ve arkeolojik malzemelerin eksikliği ya da sunduğu veriler açısından yetersizliği söz konusu yerleşmede tanrıçanın sergilemiş olduğu karakterin değerlendirilmesini imkansızlaştırmıştır.

Athena Pallas (Αθηνά Παλλάς): Athena'nın sahip olduğu en önemli sıfatlardan biri de Pallas (Παλλάς)'dır. Pallas kelimesi Yunanca 'vurmak' ya da 'kız' anlamına gelmektedir.⁶⁴ Athena'nın savaş tanrıçası ve bakire bir tanrıça olması nedeniyle kelimenin her iki anlamı da önemlidir. Pallas epitheti genellikle Tanrıça Athena'nın ritüel sıfatıdır, çünkü tanrıça çoğu kez Pallas Athena adıyla anılır. Öte yandan geç döneme ait bir efsanede tanrıçadan ayrı olarak Tanrı Triton'un kızı olan bir Pallas'ın hikayesi anlatılmaktadır. Apollodoros'ta okuduğumuza göre Tanrıça Athena çocukluğunda Tanrı Triton tarafından büyütülmüştür. Triton'un da Pallas adında bir kızı vardı. İki küçük kız savaş sanatını birlikte öğreniyorlardı. Fakat günün birinde aralarında kavga çıktı. Pallas, Athena'ya tam bir darbe indirmek üzereydi ki kızı için korkuya kapılan Zeus, aegis'ini (keçi derisinden yapılmış sihirli kalkan ve zırh) Pallas'ın önüne koydu. Pallas korktu ve Athena'nın indirdiği karşı darbeden kendini koruyamadı. Pallas ölümcül bir yara alarak yere düştü. Suçunu kabul eden

⁶⁰ Graves, 1960, s.96; Hom.Iliada II.166-182 (Odysseus'a), IV.7-23 (Menelaos'a), V.1-36 (Diomedes'e), XXI.284-298, XXI.439-356, XIII.768-784 (Akhilleus'a).

⁶¹ Ins.v.Perg.2.

⁶² Hom. Iliada IV.515, VIII.39, XXII.183.

⁶³ bkz. Farnell, 1896, s.266vd.

⁶⁴ Graves, 1960, s.45-46; Graves, 1966, s.117.

Athena, kendini affetmek için arkadaşına benzer bir heykel yaparak onu aegis ile donattı.⁶⁵

Pergamon'da Athena Pallas kültünün göstergesi olan yazıt sayısı birdir. Beyaz mermerden yapılmış olan kırık bir altlık kapağına ait olan yazıtta tanrıça "Büyük Zeus'un kızı Pallas" şeklinde geçmektedir.⁶⁶

Farklı epithetler altında Pergamon kentinde kültü bulunan Tanrıça Athena aynı zaman diliminde -İ.Ö. 283-133- nümizmatik veriler ışığında da bölgede kültünü tespit edebildiğimiz bir tanrıçadır.⁶⁷ Krallık öncesi bronz sikkelerin ön yüzündeki Athena tasvirleri benzerlikler göstermektedir: sola bakan miğferli ve zafer işaretli olarak kullanılmakta olan çelenkli Athena başı şeklinde. Yalnızca göze çarpan fark sikkelerin arka yüzünde boğa başı ile birlikte simgelenmekte olan sarmaşık yaprağının ve baykuşun değişken olmasıdır. Özellikle de Galatlara karşı kazandığı büyük zafer üzerine kral ünvanını alan I.Attalos tarafından bastırılan sikkelerde I.Attalos'un zaferleriyle Athena heykelinde önemli bir değişiklik yapılmıştır: Kral tarafından bastırılan bu sikkenin ön yüzünde çelenkli Philetairos başı, arka yüzünde miğferli Athena oturmakta, kalkanı arkada ve yay vardır, ön yüzünde ΦΙΛΕΤΑΙΡΟΥ lejandı ve sarmaşık yaprağı, elinde ise çelenk vardır. Silahları elinde savaşa hazırlanan Tanrıça şimdi dinlenen -zafer getiren- durumuna girmiştir.⁶⁸

Apollon Kültü: Pergamon kentinde Apollon kültünü ve karakterini değerlendirmek amacıyla yapılan çalışmada ele alınan arkeolojik bulgular çoğunlukla sikkeler ve yazıtlar olmuştur: Pergamon'un en eski tanrılarında biri olan Apollon kültünün İ.Ö. V. yüzyılda sahip olduğu önemi gösteren bulgular bu döneme ait sikkelerden oluşmaktadır.⁶⁹

Pergamon'da süregelen kazılar sonucu kentte Apollon'a ait tapınak bulunamasa da bu tanrıya ayrılmış bir kült alanı tespit edilmiştir. Pergamon kentinin epeyce dışında Asklepion'daki ana tapınağın kuzeyinde bulunan kaya tümseği üzerinde yan yana iki kült binası olduğu tahmin edilmektedir. Yapılardan geriye kalan az sayıdaki kalıntı sonucunda kuzeydeki ikinci kült binasının Apollon'u onurlandığı düşünülmektedir. Ele geçen bulgular ışığında Asklepion'da bulunan Asklepios Soter, Apollon Kalliteknos ve Tanrıça Hygeia'ya ait olan her üç tapınağın da Hellenistik dönemde inşa edildikleri anlaşılmaktadır.⁷⁰ Ancak, bu konuda epigrafik kaynaklar sessiz kalmaktadır. Asklepion'da tapınağı olduğu düşünülen Apollon Kalliteknos'un bu epithetle birlikte geçtiği hiçbir Pergamon yazıtına rastlanamamıştır. Yalnızca ünlü söz

⁶⁵ bkz. Grimal, 1997, s.593-594.

⁶⁶ Ins.v.Perg.14

⁶⁷ Head, 1911, s.532-536; Seaby, 1996, s.125; Tekin, 1994, s.105 vd.

⁶⁸ Üreten, Doktora Tezi, s.102-105, s.VII-XVIII.

⁶⁹ Head, 1911, s.532; Ohlmutz, 1968, s.4; Hansen, 1972, s.404; Taşlıklioğlu, 1963, s.120 vd.; Bayatlı, 1953, s.42 vd.;

⁷⁰ Akurgal, 1973, s.109-110; Radt, 2002, s.220 vd.; Ohlmutz, 1968, s.12; Taşlıklioğlu, 1963, s.120 vd.

ustası Aristeides'in anlattıklarına göre bu sıfatın Apollon'a oğlu Asklepios onuruna verilmiş olduğu düşünülmektedir.⁷¹

Pergamon'da kültü olan tanrı ve tanrıçalar arasında Apollon'un önemini vurgulayan nümizmatik kaynaklar dışında mevcut epigrafik kaynaklar⁷² içinde İ.Ö. III. yüzyıl başlarına tarihlendirilen yazıt külte ait önemli bilgiler sunmaktadır.⁷³ Genişliği 0.367 cm, yüksekliği 0.16 cm, derinliği 0.332 cm olan yazıtın harf yüksekliği 0.10 cm ile 0.12 cm arasında değişmektedir. Yazıt, 1881 yılında Athena Tapınağı'nda yürütülen kazı çalışmalarında bulunan bir heykel kaidesi üzerinde yer almaktadır. Söz konusu yazıt theros'lar tarafından bir bronz heykelin Tanrı Apollon'a adanmasını konu edinmektedir. Apollon'a ithaf edilen bu adak yazıtındaki theros'ların isimleri açık bir şekilde okunabildiği halde her bir theros'a ait baba isimleri eksik oldukları için tam olarak okunamamaktadır. Aynı zamanda yazıtta adları okunabilen theros'lar alışı gelmişin dışında farklı bir anlam taşımaktadır. Şöyle ki bu yazıttaki theros'lar Pergamon kentinde düzenlenmekte olan dini bir bayrama gelen yabancı şehirlerin elçileri değil Pergamon vatandaşlarından oluşan birer şehir memurlarıdır. Böylesine önemli görevde bulunan kişiler tarafından bir bronz heykelin tanrıya adak hediyesi olarak sunulması Apollon'un daha İ.Ö. III.yüzyılın başlarında sahip olduğu politik rolü bizlere göstermesi açısından çok önemlidir.⁷⁴

Apollon, Pergamon yazıtlarının hepsinde epithetsiz ve bu kadar renksiz değildir. Ancak, elimizdeki sikkeler Pergamon'da İ.Ö. IV.yüzyıldan itibaren bir Apollon kültünün bulunduğuna işaret ediyorsa da mevcut epigrafik kaynakların ekserisi Apollon'un Pythios epithetine Erken Roma devrinde sahip olduğunu göstermektedir.⁷⁵

Sonuç olarak Pergamon kentine ait epigrafik ve nümizmatik verilerin kazı buluntularıyla bütünlük içerisinde yapılan değerlendirilmesi sonucu Hellenistik dönem Pergamon pantheonunda tanrı Apollon'un İ.Ö. V.yüzyıldan itibaren bir külte sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hermes Kültü: Pergamon kent kazıları sonucunda ortaya çıkarılan Aşağı Pazar ve Yukarı Pazar yerlerinin kente ait birer ticaret merkezleri olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶ Özellikle bu alanlardan çıkarılan belli sayıdaki yazıt⁷⁷ arkeolojik bulguların eşliğinde Hermes kültünün varlığına ışık tutacak derecede önemli olmuştur. Hellenistik döneme ilişkin neşredilmiş Pergamon yazıtlarında Hermes epithetsiz olarak geçmektedir. Ancak, tanrının kültünü gösteren belli sayıdaki epigrafik kaynakların ışığında Hermes "Pergamon kentinin Gymnasion ve

⁷¹ bkz. Ohlmutz, 1968, s.12, d.n.36; krş. Conze & Schuchardt, 1899, s.186, no.45.

⁷² Ins.v.Perg.4, 13.285,307; IG XII.9.234 = Syll.3. 577.

⁷³ Ins.v.Perg.4.

⁷⁴ Ins.v.Perg.4; Ohlmutz, 1968, s.6; Hansen, 1972, s.404, d.n.89.

⁷⁵ Apollon Pythios'un rahibi Heroides ile ilgili yazıtlar için bkz. Ins.v.Perg.285; Ohlmutz, 1968, s.7; IG XII.9.234 = Syll.3.577.

⁷⁶ Dörpfeld, et al., 1904, s.114 vd; Alt.v.Perg.III.1; Radt, 2002, s.85-91.

⁷⁷ Ins.v.Perg.9,82,183,243-244.

Agora Tanrısı" kimliğiyle ortaya çıkmaktadır. 1883 yılının Mayıs ayında Yukarı Pazar yerinin batı binasının kuzey duvarı altında yer alan kült nişinin altındaki heykel kaidesi üzerindeki adak yazıtta tanrı şu şekilde geçmektedir⁷⁸:

"Agoranomos Apelles, beni, tanrıların habercisi Hermes'i şans getiren boynuzdan akan su pazar yerindeki insanlara belirlenen zaman dilimini hatırlatsın ve Pazar yerlerinin kurallarına uyulsun diye devamlı koruyucu olarak Nymphalar'a (adadı)."

Epigrafik ve arkeolojik bulguların ışığında tanrısal iradenin sözcüsü Hermes'in Pergamon kentinde 'Tüccarların Tanrısı' olarak saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Sonuçta Pergamon kentinde tapınımı olan tanrı kentin alış-veriş merkezi olan agorada düzeni sağlayan egemen bir güç olarak saygı görmüştür diyebiliriz.

Aphrodite Kültü: Pergamon'da toplumun bütün katmanlarına hizmet edecek kadar fazla sayıda kült bulunmaktadır. Bu bağlamda zengin kent pantheonunda yer alan tanrılardan biri de Aphrodite'dir. Ancak, Pergamon kentine ait bilgiler sunan antikçağ yazarlarınca anılmayan ve kent sikkelerinde yer almayan Aphrodite hakkında bilgi veren yazıt sayısı da oldukça azdır. Pergamon'da kültü olan tanrı ve tanrıçalar arasında Aphrodite'nin önemini vurgulayan epigrafik kaynaklardan iki tanesinde⁷⁹ Aphrodite ismi, bir tanesinde⁸⁰ de Aphrodision kelimesi geçmektedir. İ.Ö. II.yüzyılın ortalarına tarihlendirilen beyaz mermerden yapılmış yuvarlak heykel kaidesi üzerindeki yazıt 1884 yılında tiyatro alanında yapılan kazılar sonucunda gün ışığına çıkarılmıştır. Yazıtın bulunduğu yuvarlak heykel kaidesinin üst kenarında bir profil kalıntısı ve kaide üzerinde olduğu düşünülen olası bir heykele ait ayak izleri belirgin bir şekilde görülmektedir. Söz konusu yazıtta okunabildiği kadarıyla tanrıça şu şekilde geçmektedir⁸¹:

"Βασίλ [ε] υ [ς] Ατταλος

βασίλ [ε] ως Ατταλου

Αφροδ [ι]τηι---"

II.Attalos dönemine tarihlendirelen yazıt tahrip olduğu için tam olarak okunamamakla birlikte Kral Attalos'un oğlu Kral Attalos tarafından Aphrodite için yaptırılan bir adaktan söz etmektedir. Yazıt kırık olduğu için Aphrodite kelimesinden sonra ya tanrıçaya ait bir epithet ya da adak yazıtını tamamlayan *ανεθηκεν* ya da *χαριστηριον* kelimelerinden birinin gelmesi gerektiği düşünülmektedir.

⁷⁸ Ins.v.Perg.183; Ohlemutz,1998,s.588; Radt.2002, s.90; Bayatlı, 1991, s.43.

⁷⁹ Ins.v.Perg.90,218.

⁸⁰ Ins.v.Perg.23 = OGIS 275.

⁸¹ Ins.v.Perg.218.

Aphrodite kültünü saptamak ve değerlendirmek amacıyla yapılan araştırmada temel alınan diğer kaynak da Aphrodision kelimesinin geçtiği diğer yazıttır.⁸² Söz konusu yazıt aynı zamanda Attaloslar ile Galatlar arasında yapılan savaşları da anlattığı için çok önemlidir: Galatların Tolistobogiler ve Tektosaglar kabilesiyle Küçük Asya'daki Antiokhos Hieraks'a karşı I.Attalos ile Pergamon yakınlarında bulunan Aphrodision'da yapılan savaştan söz etmektedir.⁸³

Sonuç olarak Aphrodite kültüne ilişkin arkeolojik ve nümizmatik verilerin yokluğu yazıtların da çok az sayıda olması söz konusu yerleşmede Aphrodite'nin sergilemiş olduğu karakterin değerlendirilmesini zorlaştırmış hatta kimi yerde imkansızlaştırmıştır.

Dionysos Kültü: Pergamon kentinin dinsel yaşamında yer edinmiş olan Zeus, Hera, Athena, Apollon, Hermes ve Aphrodite gibi tanrı ve tanrıçalar arasında Dionysos'un sahiplendiği yeri anlamak için temel alınan kaynak türü öncelikle yazıtlar olmuştur. Kent ve kent sınırları içerisinde yer alan Dionysos tapınağında tanrıya tapınılmış olduğunu kanıtlayan epigrafik veriler, sikke ve diğer arkeolojik bulgularla da desteklenmiş bulunmaktadır.

Dionysos Kathegemon (Διονυσος Καθηγemon): Tanrı Dionysos genelde şarap ve bağbozumu tanrısı olarak tanınsa da aynı zamanda tiyatro tanrısıdır da. Bu nedenle Pergamon kentinde tanrının kültünün yeşerdiği yer de doğal olarak tiyatro olmuştur. Pergamon'da çok sevilen ve sayılan bir tanrı olan Dionysos aynı zamanda Pergamon kral sülalesinin tanrısı olarak Hellenistik dönem içinde 'Kathegemon' (Καθηγemon) 'Lider' epithetiyle tapınılmıştır.⁸⁴ Ne yazık ki Pergamon din tarihi içinde kültünün başlangıcına ulaşılamayan Dionysos'un büyük bir olasılıkla I.Attalos zamanında ya da en geç I.Eumenes zamanında en erken hanedanlığın baş tanrısı durumuna yükseltildiği düşünülmektedir. Bu konuda II.Eumenes'in kaleme aldığı Dionysos Sanatçılar Birliği* ile ilgili mektup fragmentleri önemli ip uçları vermektedir.⁸⁵

Dionysos, Pergamon kral sülalesinin tanrısı olarak 'Dionysos Kathegemon' (Διονυσος Καθηγemon) epitheti ile tapınılmış ve Attalosların soy atası olarak 'Lider' adıyla saygı görmeye başlamıştır.⁸⁶ Kazılar sırasında gün ışığına çıkarılan yazıtlar dışında muhtemelen II.Eumenes'in evi olarak nitelendirilen Saray V'de yüksek bir ihtimalle Dionysos Kathegemon adına

⁸² Ins.v.Perg.23 = OGIS 275.

⁸³ Polyb.XVIII.2.2, XVIII.6.4; Ins.v.Perg.23 = OGIS 275; Hansen, 1972, s.34, d.n.40; Malay,1992, s.31 vd.; Bayatlı, 1996, s.35; Kaya, 2000, s.43; Arslan,2000, s.81.

⁸⁴ Nilsson, 1975,s.9 vd.

* Dionysos Sanatçılar Birliği : Dionysos şenliklerinde ve tiyatro oyunlarında sanatlarını sergileyen oyuncu ve müzisyenlerden oluşmaktadır. Bu sanatçı loncasının ilk merkezi büyük bir Dionysos Tapınağı'nın da bulunduğu lon kenti olan Teos'dur. Bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.178 vd.

⁸⁵ Ins.v.Perg.163 = Welles, 1934, 53 ; Hansen, 1972, s.409.

⁸⁶ Ins.v.Perg.221-222, 236, 248.

yapılmış 'krala ait özel bir mekan' olan kült odası bulunmuştur.⁸⁷ Olasılıkla tanrıya burada özel bir düzeyde kral tarafından tapınılıyordu, ancak yine de Dionysos için kralla birlikte tanrıya adanan kurban törenini gerçekleştiren tanrıya ait bir rahip⁸⁸ ve tabii ki tiyatro tanrısı olması nedeniyle de tiyatro ile sıkı bir ilişki içinde olan tapınağın⁸⁹ yer aldığı bir devlet kültü kurulmuştur.

Kazılarla gün ışığına çıkarılan ve tanrının kentte Kathegemon epithetiyle tapınım gördüğüne dair önemli bilgiler sunan epigrafik kaynaklara örnek olarak verebileceğimiz ikinci yazıt da 1884 yılının Mayıs ayından Bizans duvarının doğusunda bulunmuş olan mavimsi mermerden oluşan bir blok parçasıdır.⁹⁰ Söz konusu yazıtın sağ tarafı kırık olduğundan (keskiyle koparılmış olabileceğinden dolayı) çok okunaklı olmasa da üzerinde tanrıdan şu şekilde söz edilmektedir:

"Kral Attalos'un oğlu Kral Attalos,

Dionysos Kathegemon'un erdemi ve dostluğundan dolayı

Dionysos Kathegemon'un tapınağına

Menophantos'un (bu eserini sundu)."

Söz konusu onur yazıtından Dionysos Kathegemon'un rahiplerinden Sosandros'un ya da Athenaeos'un⁹¹ heykeltraş Menophantos tarafından yapılan büst heykelinin II.Attalos tarafından tanrıya adanmış olduğunu öğrenmekteyiz.

Dionysos Kathegemon kültünün Pergamon'da kurumsallaşmış bir kültle sahip olduğunu gösteren yazıtların en önemlisi aslında bir tanesi II.Attalos tarafından iki tanesi de III.Attalos tarafından yazılmış olan mektuplardır.⁹² Bu mektuplardan İ.Ö. 142 yılına ait olan ve II.Attalos tarafından kaleme alınan mektupta⁹³ Dionysos Kathegemon'un eski rahibi Sosandros'un yaşam boyu yaptığı rahiplik görevini büyük bir onurla ve başarıyla yerine getirerek öldüğünü ve bu geleneksel rahiplik görevinin Sosandros oğlu Athenaeos'a verildiği bildirilmektedir. Bir diğer ifadeyle Dionysos Kathegemon'un rahiplik görevinin geleneksel olarak babadan oğula geçen ve yaşam boyu sürdürülen bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Radt, 2002, s.68, 186.

⁸⁸ Ins.v.Perg.248 = Welles, 1934, 65-67.

⁸⁹ Tiyatro terasının sonunda bulunan tapınak İon tarzında inşa edilmiş olup tiyatro terasının kuzeyindeki bitiş noktasını oluşturmaktadır; bkz. Radt, 2002, s.187 vd.; Alt.v.Perg.IV.

⁹⁰ Ins.v.Perg.221.

⁹¹ Dionysos Kathegemon'un rahipleri hakkında II.Attalos ve III.Attalos'un mektupları önemli bilgiler sunmaktadır. Bkz. Welles, 1934, 65-67 = Ins.v.Perg.248 = OGIS 331.

⁹² Yazıtların orijinaleri ve transkripsiyonu için bkz. Üreten, Doktora Tezi, 'Ekler', s.VI, s.56,58.

⁹³ Welles, 1934, 65 = Ins.v.Perg.248 = OGIS 331.

Tanrının Kathegemon epitheti ile geçtiği bir diğer önemli yazıt⁹⁴ da ilk parçası 1878 yılının sonlarında ikinci parçası ise 1881 yılının başlarında Bizans duvarının batı tarafında bulunan kırık bir stele parçasıdır:

“Διονυσ [ωι Καθηγεμονι] και τοις [μυσταις veya βουχολοις]
Αρισταρχος τ[ο σ]τιβαδειον ανεθηκεν”

Aristarkhos tarafından Dionysos Kathegemon’a sunulan bu adak yazıtından Aristarkhos’un içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmasının onuruna teşekkür etmek için kendisinin rahatlamasına neden olan –sedir veya divan- στιβαδειον (stibadeion)’u tanrıya adadığını anlamaktayız⁹⁵.

Dionysos’un tiyatro ile arasında var olan sıkı bağı kanıtlayan önemli bir yazıt da 1883 yılının Aralık ayında tiyatronun kuzeyindeki skene ile orkestra’nın kuzeyinde bulunan kapı sövesi üzerindeki yazıttır.⁹⁶ Tiyatro maskları, sarmaşıklı girland frizi ile süslü kuzey parados kapısının söveleri ile yazılı olan bu adak yazıtı günümüze kadar korunarak gelmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmekte olan adak yazıtında tanrı şu şekilde geçmektedir:

“Meclis Sekreteri Artemon’un oğlu Apollodoros,

Giriş kapısının üzerine bu maskları işleyerek

Dionysos Kathegemon’a ve halka adadı.”

Meclis Sekreteri Apollodoros tarafından Dionysos Kathegemon ve halka adanan bu kapı sövesi üzerindeki yazıtta geçen yüksek bir makama sahip olan adak sahibi hakkında özellikle de yaşadığı dönem hakkında ne yazık ki hiçbir şey bilinmemektedir. Ayrıca söz konusu kapının yapılış tarihi hakkında da tartışmalar devam etmektedir.

Pergamon kentinde Dionysos’un kült varlığı yazıtlarla ve arkeolojik verilerle olduğu kadar sikkelerle de kanıtlanmaktadır.⁹⁷ Özellikle Dionysos onuruna düzenlenen ayinlerdeki büyük alaylarda taşınan cista mystica (sır sepeti)’nin sembol olarak kullanıldığı Kistophor adı verilen sikkeler önemli bir yer tutmaktadır. Aralarında Pergamon kentinin de bulunduğu Batı Anadolu’daki 13 şehir ile birlikte bir de sınırlar dışında Girit’in katıldığı Kistophorlar Birliği’nin çıkardığı bu sikkelerin ön yüzünde Dionysos’un sembolü olan yabani sarmaşık çelenkli kutsal sepetten çıkan yılanı, arka yüzünde ise ortadaki gorytos (ok torbası)’a sarılmış iki yılan vardır.⁹⁸ Sonuç olarak Tanrı Dionysos

⁹⁴ Ins.v.Perg.222.

⁹⁵ Yazıt orijinalinde kırık olmakla birlikte ünlü din tarihçisi Nilsson tarafından yukarıda verildiği şekliyle tamamlanmıştır. Krş. Ins.v.Perg.222 ; Nilsson, 1975, s.63, d.n.101.

⁹⁶ Ins.v.Perg.236.

⁹⁷ Seaby,1996, s.125; Head, 1911, s.533-534; Tekin, 1994, s.105 vd.; Bayatlı, 1953, s.36-38.

⁹⁸ Bkz. Üreten, Doktora Tezi, 133-134, ‘Ekler’ s.VII-XVII.

krallık döneminde taşıdığı Kathegemon ünvanını sikkeler üzerinde imparatorluk zamanında da devam ettirmiştir.

Demeter Kültü: Meter kültüyle ilgili bölümde sözünü ettiğimiz gibi Pergamon'da bir toprak ve tanrı anası olan Meter kültü eskiden beri yerleşikti. Buna dayanılarak Pergamon kentinde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan tanrıça Demeter'e ait tapınak tanrıçaya ait kültün Pergamon kentindeki varlığını gösteren en önemli delildir.⁹⁹ Demeter kültünün Meter kültüne ilişkin olarak küçük bir çekirdek yapıdan doğmuş olduğu ve kültün başlangıcının tapınak alanındaki arkeolojik kazılar ile bunlara ilişkin yapılan çalışmalar sonucunda tahminen İ.Ö. IV.yüzyılın ilk yarısına dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Tapınak alanında gerçekleştirilen kazılar sonucunda Demeter tapınağının ilk anıtsal formuna Attaloslar hanedanının kurucusu Philetairos zamanında ulaştığı ortaya çıkarılmıştır. Bu tarihlendirmeyi yapmamıza tapınak ve esas sunak üzerinde bulunan eş anlamlı iki adak yazıtı izin vermektedir.¹⁰⁰

“Φιλεταιρος και Ευμενης υπερ της μητρος Βοας Δημητρι”

“Philetairos ile (kardeşi) Eumenes'in anneleri Boa adına Demeter'e (binaları adadılar).”

Söz konusu yazıt Pergamon kentinde Demeter'in kült yapısını gösteren en önemli kaynak olup Demeter tapınağının sütunları üzerinde yer alan bir vakıf yazıtıdır. Bu adak yazıtı hem bir oğul sevgisinin anıtı hem de Demeter'e yapılmış bir hediyenin göstergesidir.¹⁰¹

Demeter bir çiftçi tanrıçasıydı ve kültü erken zamanlardan itibaren yer altı ile ilişkiliydi. Ona tohum atma, ürün alma, tarlaların kış nadasına kutsayıcı bir etkiyle eşlik eden bitkilerin tanrıçası sıfatıyla tapınılıyordu. Tanrıçanın kültü de tamamen kadınlardan oluşan bir kült topluluğu ile her şeyden önce bir kadın kültüydü. Kültün izleri çok eskiye İ.Ö. VII. yüzyıla Yunan dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın olduğu Eleusis'e dayanmaktaydı.¹⁰² Tanrıçanın Pergamon'daki tapınak alanının kuzey tarafında şimdi batı yakasında arkasında odalar olan bir galeri, doğu yarısında merdiven gibi düzenlenmiş oturma basamaklarından oluşan uzun bir yapı bir seyir merdiveni büyük bir ihtimalle Thesmophoria'larda kadınlardan oluşan kült topluluğunun toplanmasına hizmet etmiş olmalıdır.¹⁰³

Thesmophoria şenliklerinin Pergamon'da nasıl kutlandığına ilişkin ayrıntılı bilgiye sahip değiliz ama büyük bir ihtimalle Eleusis'te kutlandığı gibi

⁹⁹ Dörpfeld & Hepding, 1910, s.355 vd.; Dörpfeld,...et al., 1912, s.235 vd.

¹⁰⁰ Dörpfeld & Hepding, 1910, s.376 vd., no.22-23; Dörpfeld,...et al., 1912, s.246, 282, no.5.

¹⁰¹ Ohlmutz, 1968, s.204 vd.; Hansen, 1972, s.404; Oğulları tarafından adına bir tapınak inşa edilen Boa, Paphlagonialı olup Eleusia kimliğindeki Anadolu mistik kültürü Pergamon'a getiren kişi olarak ifade edilmektedir. bkz. Hansen, 1972, s.404.

¹⁰² bkz. Farnell, 1907, s.126-198.

¹⁰³ Alt.v.Perg.XIII; Radt, 2002, s.179; Ohlmutz, 1968, s.203 vd.

gerçekleşmiş olmalıdır. “Tohum Atma Şenlikleri” anlamına gelen ‘Thesmophoria’ (Θεσμοφορία)¹⁰⁴ şenliği üç gün üç gece sürmekteydi. Festivalin ilk günü (Anodos) kadınlar üç gün için ihtiyaç duyabilecekleri şeyleri yanlarına alarak kutsal alana çıkıyorlardı. İkinci günde (Nesteia) kült topluluğunu oluşturan kadınlar birbirleriyle alay edercesine şakalaşüyor ve kamçılarla birbirlerini kamçılıyorlardı. Festivalin üçüncü ve son gününde (Kalligeneia) kadınlar tanrıça Demeter’in kaybolan kızı Persephone’yi (Demeter efsanede olduğu gibi dinde de kızı Persephone ile sıkı sıkı bağlı olup ikisi birden kısaca ‘Tanrıçalar’ olarak adlandırılıyordu) meşale ile aramasını canlandıran mistik törenler yapıyorlardı.

İlk anıtsal formuna hanedanlığın kurucusu Philetairos zamanında ulaşan Demeter Tapınağı en son ve bugüne kalmış olan boyutlarına I.Attalos’un eşi Kraliçe Apollonis’in bir bağışıyla ulaşmıştır. Kraliçenin bu vakfı hakkında Demeter Tapınağına ait propylon üzerindeki arşitrav yazıtı hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.¹⁰⁵ Yazıtta tanrı şu şekilde geçmektedir:

“Βασιλισσα Απολλωνις Δημητρι κ[α]ι Κορη Θεσμοφορις χαρισθηριον τας στοας και τους οίχους”

“Kraliçe Apollonis, Thesmophoria şölenlerinin tanrıçaları Demeter ve Kore’ye galerileri ve kutsal mekanları adadı.”

Söz konusu adak yazıtından anlaşıldığına göre büyük bir ihtimalle Pergamon’daki Demeter kültünü geliştiren kişi de Kraliçe Apollonis’tir. I.Attalos’un eşi ve II.Eumenes’in annesi olan Apollonis yazıtta geçen ‘oikoi’ kelimesiyle ifade edilen kutsal alanları yaptırarak Thesmophoria tanrıçalarına –Demeter ve Kore- vakfetmiştir.

Sonuç olarak Pergamon’da Demeter-Bereket kültünün uzun zamandan itibaren yaşadığı arkeolojik ve epigrafik kaynaklar ışığında kanıtlanabilmektedir. Aynı zamanda arkeolojik bulgular arasında önemli bir yer tutan sikkeler de Demeter kültünün varlığına işaret etmektedir. Ancak, Hellenistik döneme ilişkin sikkelerde tanrıça kendisini sembolize eden başak ve meşale gibi objelerle yer almıştır. Oysa ki İmparatorluk döneminde tanrıça yalnız veya Dionysos ile birlikte Pergamon sikkelerinde yer almıştır.¹⁰⁶

Asklepios Kültü: Pergamon kent pantheonunda yerini alan bir diğer tanrı da Tıbbın tanrısı ve kahramanı olan Apollon oğlu tanrı Asklepios’dur.

Asklepios Soter (Ασκληπιος Σωτηρ): Asklepios sağlık kültü İ.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısında Pergamonlu Aristakhminos’un oğlu Arkhias tarafından

¹⁰⁴ bkz. Farnell, 1907, s.75-112.

¹⁰⁵ Dörpfeld & Hepding, 1910, s.440 vd.; Ohlemutz, 1968, s.207 vd.; Hansen, 1972, s.405.

¹⁰⁶ bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.141 ve ‘Ekler’ s.VII-XVII.

Epidauros'tan alınarak anavatan Pergamon'a getirilmiştir¹⁰⁷: Arkhias, Pindasos (Madra Dağı) sırtlarında avlanırken attan düşmüş, ayağı kırılmıştır. Epidauros'a giderek tedavi olduktan sonra iyileşmiştir. Bunun üzerine de Arkhias, vatandaşlarına hizmet olsun diyerek minnetinin bir ifadesi olarak Asklepios kültünü Pergamon'a getirmiştir.¹⁰⁸ İ.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısında Pergamon kentinin dışında akropolden çok uzakta olmayan bir vadide Asklepios için bir tapınak kurulmuştu. Bu kuruluşa Yunanistan'daki en saygın Asklepios Tapınağı'na sahip olan Epidauros'tan getirilen kişilerin de katkıda bulunduğu söylenmektedir. Ancak, Asklepion'da yürütülen kazılarda ele geçen prehistorik buluntular Pergamon'da daha erken bir kült başlangıcına dikkat çekmektedir. Bu nedenle tapınağın ufak bir çekirdekten yola çıkılarak adım adım genişletildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹ Apollon kültüründe de belirttiğimiz gibi Asklepion'daki kaya tümseğinde oldukça küçük olan üç kült binası yapılmıştı. Asklepios Soter (Ασκληπιος Σωτηρ)'e yani Kurtarıcı Asklepios'a ait esas tapınak güney kenardaydı. Tapınak alanının İ.Ö. II. yüzyılın ilk yarısında olasılıkla II.Eumenes zamanında genişletildiği düşünülmektedir. Kutsal alanın Geç Hellenistik dönemdeki değişikliklerine ise iki antik haber ışık tutmaktadır: Bunlardan ilki Bithynia Kralı II.Prusias'ın Asklepion'u yakıp yıkmasıdır.¹¹⁰ İkinci antik haber ise Attalos hanedanlığının son kralı III.Attalos zamanında kazanılan bir zafer üzerine Asklepion'un seçkin bir konuma ulaşmış olmasıdır. Bu zafer, Bithynia Kralı Prusias'ın yerine geçen oğlu II.Nikomedes Epiphanes'in II.Attalos'un ölümünü fırsat bilerek yerine geçen III.Attalos'un üzerine saldırmasından doğmuştur.¹¹¹

Belli bir zaman sınırlamasına gidilerek yapılan bu çalışmada sahip olduğumuz epigrafik kaynaklar¹¹² Pergamon'da Hellenistik dönem Asklepios kültüne ışık tutmaktadır: Bu yazıtlardan ilki 1884 yılında altar ile tiyatro binası arasındaki duvarda ele geçen yazıttır.¹¹³ Orijinali Pergamon'da bulunan yazıt Asklepios kültürünün hem tanıtıcısı hakkında hem de Pergamon'da kullanılmakta olan theophoros isimler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bilindiği gibi İ.Ö. II.yüzyılda Pergamon'da kullanılmakta olan theophoros adları İ.Ö. III.yüzyılın sonlarından itibaren kültü bağışlayan kişinin ailesine verilmiştir. Tanrı isimlerinden türetilerek kullanılan theophoros isimlerine verilebilecek en güzel örnek Asklepios kültünü Pergamon'a getiren Arkhias'ın aile fertlerine Asklepiades* isimlerinin verilmesidir. Asklepios kültü hakkında bilgi veren

¹⁰⁷ Paus.II.26.8; Alt.v.Perg.VIII.3; IG.IV.1.60; Deubner, 1938, s.11-12; Hansen, 1972, s.403.

¹⁰⁸ Ἀρχίας ο Ἀρισταίχμου το συμβαν πᾶσμα Θηρευοντι οἱ περὶ τον Πινδᾶσον ιαθεῖς εν τη Επιδαυρία τον Θεον επιγαγετο ες Περγαμον; bkz. Paus.II.26.8.

¹⁰⁹ Bkz. Alt.v.Perg.VIII.3, XI.1-3.

¹¹⁰ Polyb.XXXII.15.

¹¹¹ Ins.v.Perg.246 = OGIS 332; bkz. Hansen, 1972, s.403 ve 423.

¹¹² Ins.v.Perg.190,246,251,259,267.

¹¹³ Ins.v.Perg.190.

* Asklepiadlar, Pergamon vatandaşları arasından seçilen bir kurul tarafından görevleri düzenlenen rahip hekimler olup ömürlerinin sonuna kadar Kurtarıcı Asklepios'a oranın tanrılarına

başka bir yazıt da iki ayrı parça halinde ayrı zamanlarda bulunmuş olan bir yazıttır.¹¹⁴ Söz konusu yazıt Asklepios kültünün tanıtıcısı ve ilk rahibi olan Arkhias hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Diğer bir yazıtta 1883 yılında Athena Tapınağı'nda yapılan kazılar sırasında gün ışığına çıkarılan kırık bir mermer stele üzerindeki yazıttır.¹¹⁵ Bu yazıt Asklepios kültüne bağlanan rahiplerin yaşam boyu görev yaptıklarına tanıklık etmektedir. Hellenistik dönem Pergamon yazıtlarında kültünü tespit edebildiğimiz tanrı Asklepios bu son yazıt örneğimizde açıkça Soter epithetiyle birlikte kullanılmaktadır. Söz konusu yazıt kırık olup birbirini tamamlayan iki parçadan oluşmaktadır.¹¹⁶ Yazıt Asklepios Soter'in kült görevlisi Arkhias adına yapılan bir onur yazıtıdır. Tanrı Asklepios kültüne ilişkin yazıtların sunduğu bir diğer önemli bilgi de Asklepios kültüne hizmet eden rahiplik görevinin babadan oğula geçen ve yaşam boyu süren kutsal bir görev olduğudur.

Pergamon'da Sağlık Tanrısı Asklepios kültünün varlığı epigrafik ve arkeolojik bulgularla olduğu kadar nümizmatik verilerle de kanıtlanmaktadır. Nümizmatik kaynaklar incelendiğinde kültün İ.Ö. V.yüzyılın ortalarında kente girmiş olmasına karşın Tanrı Asklepios'un ve sembollerinin –yılan,asa...vb.- daha sonraları sikkelerde yer aldığını görmekteyiz. Hatta Asklepios kült heykelleri II.Eumenes zamanında görülmeye başlanmış ve kral sikkeleri üzerinde oturur, otonom şehir sikkelerinde ise ayakta durur vaziyette resmedilmiştir.¹¹⁷

Böylece Pergamon kenti ve kent sınırları dışında akropole çok uzak olmayan bir yerde Asklepiyon'da Sağlık Tanrısı Asklepios'a tapınılmış olduğunu kanıtlayan epigrafik veriler, sikke ve diğer arkeolojik bulgularla da desteklenmiş olmaktadır.

Herakles Kültü: Zeus'un ölümlü oğlu Herakles, Yunanlı kahramanlar içinde en çok tanınan ve tüm Yunanlıların en çok özendiği kişidir. Gençlik tanrısı Hebe ile evli olan kahraman Herakles Pergamon'da özellikle II.Eumenes yönetiminde Dionysos Kathegemon ile birlikte Attalosların soy atası olarak saygı görmeye başlamıştır. Ancak, Herakles tapınımına ilişkin Hellenistik döneme ait epigrafik ve arkeolojik veri azlığı kahramanın Pergamon'da sergilemiş olduğu karakteri belirlemeyi de zorlaştırmıştır. Bu bağlamda kültün Pergamon'daki varlığından söz etmeye olanak sağlayan bulguları tek yazıt dışında salt nümizmatik veriler oluşturmaktadır.

ve onun atalarına, görevlerine bağlı kalarak hizmet eden kişilerdi. Asklepios kültüne bağlı olan Asklepiadlar iyi edici hekim ve din adamı rahip özelliklerini taşıyorlardı. Bu rahip hekimler Stephanophoros (Taç Taşıyan) denilen rahip başhekimin yönetimi altında Asklepiyon'un bütün işlerini kutsal bir onur ile yerine getirirlerdi.

¹¹⁴ Ins.v.Perg.251.

¹¹⁵ Ins.v.Perg.259.

¹¹⁶ Ins.v.Perg.246, 267.

¹¹⁷ Bayatlı, 1953, s.48 vd. ; bkz. Seaby,1996, s.125; Head, 1911, s.536; Üreten, Doktora Tezi, s.153-156, 'Ekler', s.VII-XVII.

Yüksekliği 0.106 cm, harf kalınlığı 0.018 cm olan yazıtın bulunduğu Geison kırık olan üç parçadan oluşmaktadır. Yalnızca A parçası tam olarak korunarak günümüze kadar gelen yazıtın B ve C parçaları ise kırık durumdadır.¹¹⁸ Birbirini bütünleyen parçaların her biri ayrı zamanlarda ve farklı yerlerde yapılan kazılar sonucunda bulunarak gün ışığına çıkarılmıştır. Geison üzerinde yer alan söz konusu adak yazıtında Herakles şu şekilde geçmektedir:

“*Βασιλεὺς Εὐμ[εν]ῆς Ηρακλεῖ Π[ρο]σειδῶνι? ---α Δ[ι]υ*”

Adak yazıtına ait B parçası kırık olduğundan C parçasında yer alan Δ[ι]υ kelimesinin önünde olasılıkla dativ durumunda bir kelime olmalıdır. Epigraflara göre bu kelime -α harfi ile biten Hera veya Athena olmalıdır(?).

Attaloslar tarafından soy atası olarak tapım gören Herakles, Pergamon kral hanedanının kendisini Zeus’un muzaffer soyu ile hemen hemen özdeşleştirdiği Zeus Sunağı’nı süsleyen Gigantomakhia Frizi üzerinde özel bir konuma sahiptir: Tanrıların Gigantlarla savaşında Olymposlu tanrılar zaferi ancak bir ölümlünün yardımıyla kazanacaklarını öğrendiklerinden yanlarına Herakles’i almışlardır, çünkü ölümlü bir insan olmakla tanrı olmak arasında gidip gelen Herakles’e mağlup düşen Gigantları öldürmek görevi verilmişti.¹¹⁹ Zaferin kazanılmasında en büyük rolü oynayan kahraman Herakles, Attaloslar tarafından kentin kurucusu Telephos’un babası olarak hanedanlığın kurucu atası olarak tapım görmüştür. Diğer hanedanlar gibi Attaloslar da kahraman atalara ihtiyaç duymuşlardı. Telephos buna çok güzel bir örnektir. Telephos, Arkadialı Herakles’in oğlu olduğundan gerçek bir Hellen’di ve Pergamon’un kralı olmuştu. Aynı zamanda saygın Troia hikayesi ile de ilgisi vardı. Konu ve anlatım tekniği açısından Homeros’un Odysseus’una benzeyen Telephos Frizi’nde Telephos’un ana rahmine düşmesinden ölümüne dek yaşamının tüm bölümleri detayıyla gösterilmiştir.¹²⁰

Pergamon kentinin kurucusu Telephos’un babası Herakles, bir insan mıydı yoksa bir tanrı mı ? İnsanların en değerlisi olmaktan kahramanlığa uzanan hayatında bu soruya kesin bir cevap vermek olanaklı değildir. Ancak, Hellenistik dönem zengin kent pantheonunda onun önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bir yazıt hariç salt nüvizmatik verilerden yola çıkarak ele alınan dönem içinde kültürünün varlığını tespit edebildiğimiz kahraman tanrı Herakles en erken Krallık öncesi kent sikkelerinde görünmeye başlamıştır. Diğer tanrılarla basit ama daha iyi ilişkiler içinde olan Herakles, kahramanların koruyucusu Athena için çok özeldir. Metinlerde olduğu kadar resimli tasvirlerde de Olympos’un ünlü metoplarında olduğu gibi her zaman onun yanında yer alır. Tıpkı krallık öncesi bronz bir sikkede olduğu gibi. Sikkenin ön yüzünde aslan

¹¹⁸ Ins.v.Perg.185.

¹¹⁹ Smith, 2002, s.162-168; Radt, 2002, s.173-175; Bayatlı, 1991, s.19 ve 28.

¹²⁰ Smith, 2002, s.168-185; Radt, 2002, s.175-176.

postu ile birlikte Herakles başı, arka yüzünde ise savaşçı kimliğiyle kahramanların koruyucusu Athena miğferli olarak resmedilmiştir.¹²¹

Bu çalışmada Pergamon din tarihindeki dinsel düşünce ve tapınımlarla ilgili uygulamaların özellikle Hellenistik dönemde dış politika girişimlerinden ayrılmaz bir bütün olduğu saptanmıştır. Pergamon'un Hellenistik döneme ait ekonomik, sosyal ve siyasal yapısının kent yaşamında politeistik inanç sistemi üzerindeki biçimlendirici etkisine bağlı olarak tanrıların değişkenlik gösteren özelliklerle benimsenmiş olduğu sonucuna varılmıştır. İnsanoğlunun tanrılara kendi çıkar ve istemlerine uygun kimlik ve işlevler verişinin en güzel örnekleri Pergamon kentinin baş tanrısı Zeus'da görülmektedir. Tanrı Pergamon'da irdelendiğinde 'Koruyucu, Gözeten Tanrı' işlevinin ağırlıklı olduğu görülür. Ancak, tanrının koruyucu işlevi içine giren koruma kapsamı geniş bir yelpaze sahiptir. Öncelikli olarak Pergamon'u kötülüklerden (=Galatlardan) kurtaran ve kenti koruyan Zeus Soter (Ζεύς Σωτήρ)'dir. Bu işlevini 'Bolluk ve Bereket Tanrısı' Zeus Sabazios (Ζεύς Σαβαζιος), 'Gök Tanrısı' Zeus Keraunios (Ζεύς Κεραυνιος) ve 'Kurtarıcı Tanrı' Zeus Tropaio (Ζεύς Τροπαιο) kimliği izler. Pergamon kentinin koruyucu baş tanrıçası Athena da tıpkı Zeus gibi çeşitli epithetler altında tapınım görmüştür. Yeni kentteki her türlü yaşamsal gerçekliklerin doğurduğu gereksinimlerin ve beklentilerin karşılanmasına bağlı olarak bazen aynı kutsal karakterin farklı özelliklerinin de inanç sisteminde korunmuş olduğu açıkça görülmektedir. Kısaca tanrısal işlevde belirleyici olan insan ve onun gereksinimi olmuştur.

Konu ile ilgili diğer ilginç bir saptama da Pergamon pantheonunu oluşturan tanrıların kimlik ve işlevlerinde olduğu gibi simgelerinin de değişkenlik göstermesidir. Bunun en güzel açıklaması örneğin Zeus'un en çok kullanılan atribütlerinden olan yıldırımın Zeus Keraunios'un, zaferi simgeleyen Nike figürünün ise Athena Nikephoros'un simgelerinde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda tanrısal karakterler adına kutlanan bayramlar da söz konusu tanrıların kültleri içinde verilmiştir. Örneğin 'Kurtuluş Şenlikleri' olarak adlandırılan 'Soteria' (Σωτηρια) bayramları Zeus Soterios kültüründe, 'Panathenaia' (Παναθηναία) bayramı Athena Polias kültüründe, 'Nikephoria' (Νικηφορία) bayramı da Athena Nikephoros kültüründe incelenmiştir. Ayrıca tanrısal güçler adına kutlanan bayramların genel yapıları irdelendiğinde ise bazı bayramların kendilerine özgü yapıları olduğu anlaşılmıştır. Söz gelişi tanrıya duyulan saygının tezahürü olarak yorumlanan bu bayramlara salt kadınlara özgü 'Thesmophoria' (Θεσμοφορία) bayramı ya da kadın ve erkeklerin birlikte kutladığı 'Soteria' (Σωτηρια) bayramı örnek olarak verilebilir. İlginç bir saptama da Zeus Tropaio adına kutlanan 'Tropaio' (Τροπαιο) bayramının salt Pergamon kentine özgü bölgesel bir bayram olduğudur.

¹²¹ Bkz. Üreten, Doktora Tezi, s.160, 'Ekler', s.VII-XVII.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Pergamon dininde tapınan gruplar tanrılardan vazgeçmediği sürece tanrıların da onlardan vazgeçmeyeceği yolunda baskın bir temel anlayış hakimdir.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar:

- Hom. Homeros, **İlyada**, (çev.A.Erhat-A.Kadir), İstanbul, 1984.
- Homeros, **Odysseia**, (çev.A.Erhat-A.Kadir), İstanbul, 1984.
- Liv. Livius, **Ab Urbe Condita**, ed. G.P.Gold, London, 1985.
- Paus. Pausanias, **Pausanian Description of Greece**, with an English trans. By W.H.Jones, I-V, London, 1918-1935.
- Plin. Plinius, **Naturkunde**, 37 Bücher, Lat.und Deut. Unter Mitwirkung-Namhafter Fachgelehrter hrsg. R.Konig und G.Winkler, I- XXXVII, München, 1973-1996.
- Polyb. Polybios, **The Histories**, with an English trans. By W.R.Paton, I-VI, Cambridge, 1922.
- Strab. Strabon, **Geographica**, ed. E.H.Warmington, London, 1952.

Yazıtlar :

- CCIS **Corpus Cultus Iovis Sabazii.**
- Ins.v.Perg. **Die Inschriften von Pergamon**, I-II, ed.by M.Frankel, Berlin, 1890-1895.
- IG **Inscriptiones Graecae.**
- OGIS **Orientis Graeci Inscriptiones Selectae**, I-II, ed. W.Dittenberger, Leipzig, 1903-1905.
- Syll./SIG **Sylloge Inscriptionum Graecarum**, Leipzig.

Sikkeler :

- Bayatlı, 1953. Osman Bayatlı, **Bergama Tarihinde Sikkeler**, İzmir, 1953.
- Head, 1911. B.v.Head, **Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics**, London, 1911.
- Seaby, 1996. H.A. Seaby, **Greek Coins and Their Values**, 2nd.ed., London, 1996.
- Tekin, 1994. Oğuz Tekin, **Grek ve Roma Sikkeleri: Yapı Kredi Koleksiyonu**, İstanbul Yapı Kredi Yay., 1994.

Arkeolojik Belgeler :

- Alt.v.Perg. **Altertümer von Pergamon.**

- Alt.v.Perg.I. Stadt und Landschaft, A.Conze, O.Berlet, A.Philippson, C.Schhuchhardt und Fr. Graber, 1912-1913; 4 Die Wasserversorgung von Pergamon. G.Garbrecht.
- Alt.v.Perg.III.2. Die Frieze des grossen Altars. H.Winnefeld, 1910.
- Alt.v.Perg.IV. Die Theater-Terrasse. R.Bohn, 1896.
- Alt.v.Perg.VI. Das Gymnasion. Der Tempelbezirk der Hera Basileia. P.Schazmann, 1923.
- Alt.v.Perg.VIII Die Inschriften von Pergamon. M.Frankel, Teil 1. und 2., 1890 und 1895; 3. Die Inschriften des Asklepieions. Chr. Habicht, 1969.
- Alt.v.Perg.XI.1. Das Asklepieion. 1.Der südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frühromischer Zeit. O.Ziegenaus und G.de Luca, 1968.
- Alt.v.Perg.XII. Kapıkaya. Ein Felsheiligtum bei Pergamon. K.Nohlen ve W.Radt, Ek : Topografik Pergamon haritası 1978.
- Conze&Schazmann,1911. A.Conze, P.Schazmann, **Mamurt- Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon**, Berlin, 1911.
- Conze&Schuchardt, 1899. A.Conze, C.Schuchardt, "*Die Arbeiten zu Pergamon, 1886-1898*", **AM XXIV** (1899).
- Dörpfeld,...et al.,1904. W.Dörpfeld, B.Schröder, H.Schrader, W.Kolbe, W.Altmann, "*Die Arbeiten zu Pergamon 1902-1903*", **AM XXIX** (1904).
- Dörpfeld,...et al.,1908. W.Dörpfeld, P.Jacobsthal, P.Schazmann, "*Die Arbeiten zu Pergamon, 1906-1907*", **AM XXXIII** (1908).
- Dörpfeld,...et al.,1912. W.Dörpfeld, A.Ippel, P.Schazmann, G.Darier, S.Loeschcke, A.Conze, "*Die Arbeiten zu Pergamon, 1910-1911*", **AM XXXVII** (1912).
- Dörpfeld & Hepding, 1910. W.Dörpfeld & H.Hepding, "*Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909*", **AM XXXV** (1910).

Modern Kaynaklar :

- Akurgal, 1973. Ekrem Akurgal, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey**, İstanbul, 1973.
- Allen, 1983. R.E. Allen, **The Attalid Kingdom. A Constitutional History**, Oxford, 1983.
- Arslan, 2000. Murat Arslan, **Galatlar: Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2000.
- Bayatlı, 1991. Osman Bayatlı, **Bergama Tarihinde Akropol**, İzmir, 1991.
- Bayatlı, 1996. Osman Bayatlı, **Bergama Tarihinde Krallık Devri**, İzmir, 1996.

- Boehring, 1959. E. Boehring, "*Pergamon*", **Neu Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient**, Berlin, 1959.
- Brunt, 1975. P.A. Brunt, "*Alexander, Barsine and Heracles*", **Rivista di filologia e di istruzione classica**, 103 (1975).
- Cook, 1925a. A.B. Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion**, II/1 (1925).
- Cook, 1925b. A.B. Cook, **Zeus : A Study in Ancient Religion**, II/2 (1925).
- Çapar, 1979a. Ömer Çapar, "*Anadolu'da Kybele Tapını*", **A.Ü. DTCF Dergisi XXIX** (1979), s.191-210.
- Çapar, 1979b. Ömer Çapar, "*Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapını*", **A.Ü. DTCF Dergisi XXIX** (1979), s.167-190.
- Daramberg & Saglio, 1963. Ch. Daramberg & Edm. Saglio, "*Sabazius*" **Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines**, 1963, s.929-930.
- Deubner, 1938. Otfried Deubner, **Das Asklepiion von Pergamon**, Berlin, 1938.
- Farnell, 1896. Lewis Richard Farnell, **The Cults of The Greek States**, I (1896).
- Farnell, 1907. Lewis Richard Farnell, **The Cults of The Greek States**, III (1907).
- Graves, 1960. R. Graves, **The Greek Myths**, I (1960).
- Graves, 1966. R. Graves, **Larouse Encyclopedia of Mythology**, London, 1966.
- Grimal, 1997. Pierre Grimal, **Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma**, (çev. Sevgi Tamgüç), İstanbul, 1997.
- Hansen, 1972. E.V. Hansen, **The Attalids of Pergamon**, Cornell, 1972.
- Johnson, 1968. S.E. Johnson, "*A Sabazios Inscription from Sardis*", **Religions in Antiquity**, XIV (1968).
- Kaya, 2000. Mehmet Ali Kaya, **Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, İzmir, 2000.
- Magie, 2001. David Magie, **Anadolu'da Romalılar I: Attalos'un Vasiyeti**, (çev. Neziha Başgelen-Ömer Çapar), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2001.
- Malay, 1992. Hasan Malay, **Hellenistik Dönem'de Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması**, İzmir, 1992.
- Nilsson, 1906. Martin P[ersson] Nilsson, **Griechische Feste von Religiöser Bedeutung: mit ausschluß der Attischen**, Leipzig, 1906.
- Nilsson, 1975. Martin P[ersson] Nilsson, **The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age**, New Hampshire, 1975.
- Ohlemutz, 1968. E. Ohlemutz, **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, Darmstadt, 1968.
- Parke, 1977. H.W. Parke, **Festivals of the Athenians**, New York, 1977.

- Picard, 1961. Ch. Picard, “*Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et aspects nouveaux de son culte*”, **RA LIV** (1961), s.131-144.
- Radt, 2002. Wolfgang Radt, **Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2002.
- Rheidt, 1996. K. Rheidt, “*Pergamenische Ordnungen Der Zeustempel und seine Bedeutung für die Architektur der Attaliden*” (Şurada) **Diskussionen zur Archalogischen Bauforschung**, Berlin, 1996.
- Sevin, 2001. Veli Sevin, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2001.
- Smith, 2002. R.R.R. Smith, **Hellenistik Heykel** (çev. Ayşin Yoltar Yıldırım), İstanbul, Homer Kitabevi, 2002.
- Şahin, 2001. Nuran Şahin, **Zeus’un Anadolu Kültleri**, İstanbul, Suna-İnanKıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., 2001.
- Taşkın, 1997. Sefa Taşkın, **Mysia ve Işık İnsanları**, İstanbul, 1997.
- Taşlıklioğlu, 1963. Z. Taşlıklioğlu, **Anadolu’da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İstanbul, 1963.
- Welles, 1934. C.B. Welles, **Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy**, New Haven, 1934.